UNIVERSITY OF TORONTO
3 1761 01642082 0

ЮРІЙ СІРИЙ

НОВЕЛІ

I

КИЇВ · ВІДЕНЬ
ВИДАВНИЧЕ ТОВАРИСТВО
„ДЗВІН"

1 9 2 0

Siry, Yury

ЮРІЙ СІРИЙ

НОВЕЛІ

Noveli

Книжка I кн. 1

КИЇВ · ВІДЕНЬ
ВИДАВНИЧЕ ТОВАРИСТВО
„ДЗВІН“

1 9 2 0

Друковано 15.000 примірників.

Donated by
THE UKRAINIAN BRANCH No. 360
CANADIAN LEGION B. E. S. L.
Toronto, Ontario

LU
S6219nov
583177
6. 5. 54

З друкарні Христофа Райсера Синів у Відні.

I

Улиця міста

Варта.

Чому так вабиш мене, вулице великого міста?..

Завжди я стежу за тим, як що вечора оповиваєшся ти таємницею контрастів...

Казкові визерунки світла й густа темрява тягнуть в обійми свої все живе, утворюючи одного Паяца, що тоне в сміхові й сльозах...

Грюкіт колес і стукіт копит по брукові, завивання автомобільних сірен, алярмовий дзвін трамваїв, сміх і ридання, гомін і шепіт сплітаються в акорди...

...На оголених нервах грає вулиця.

Вакханічний танок творить тисячеголовий Паяц під акорди своєї музики.

Пахощі напіврозквітлих і вміраючих квітів і сморід, що видихають з пащ своїх роскішні палаци й брудні пивниці, вдихає Він, п'яніє й натягає струни до найвищої ступені, аби заграти Гимн Сучасному...

...Хоче стерти контрасти й утворити гармонію.

І скільки що вечора рветься тих струн, з останнім риданням, з останнім проклоном!?..

Скільки їх гине?..

Вони не внесуть в Твою музику, Паяце, дізгармонії.

...Вони окриляють тебе надією...

Але я стежу за цим і тримаю вічно оголеними нерви свої, щоби не вмерла дізгармонія, й не вгасла пісня прокльону, тобі, Вулице, великого міста...

Перли.

Електричні ліхтарі заливали хвилюючим сяйвом улиці, ріжнокольорові будинки і дерева, що бризкали сміхом весняного запашно-рясного цвіту.

Пішоходами, по обидва боки сунули лави людей і нагадували рукави великої ріки в повідь розділеної посередині вулицею.

Вони течуть і несуть з собою все, що їм трапляється по дорозі до дальшого або ближчого пристановища.

І тих пристановищ так густо: Палаци з роскішними парадними, оздобленими мармуровими кольонами, ґірляндами електричних бальонів і зовнішно пишно одягненими швейцарами, театри з приваблюючими плякатами, першоклясові ресторани, каварні, що манять в свою пащу смашними пахощами їжі, брудні пивниці і невидимі халупи, що десь примостилися в глибині дворів.

Всі вони проковтують ріжнофарбні, як кавалки пережованого венігрету, купи людей.

Але в натовпі єсть і такі, що не спиняючись минають всі двері й осяйні вікна, по-

ринають кудись в темряву бічних провулків і по якімсь часі знову виринають звідтіля, щоб злитись з ріжноколіровим „полозом“ пішоходів.

Сі істоти часом нагадують нічних метеликів, що линуть на сяйво світла, часом хижих нічних птахів, що вишукують собі поживи, часом конаючих від втоми рабів якогось нечувано бридкого Експльоататора.

У всіх на обличчі помітна одна ніким не таврована, але яскрава ознака зв'язку з вулицею. З нею вони зв'язані, як рослина корінням своїм з ґрунтом. Від неї беруть вони і муки, і втіхи, і радощі...

Серед сих істот я побачив і її в перший раз весняного вечора.

У неї в постаті, в рухах було щось таке, що говорило про перший її дебют. Гордо несла вона цінности свої й, як королівна, дивилась на натовп.

Вона мала всі права на те.

Не могла вона пишатись багатим капелюхом! Але на що він, коли так пишно спадає нижче пояса роскішна коса?

Не блищали в її ухах діяманти сережок! Та хіба цінністю можуть вони зрівнятися з тими квітками, що шаріють на щоках її?

Нащо їй і разки намиста, коли так щедро може вона дарувати разками срібного сміху?

І убрання її не мерехтіло єдвабними від-

блисками, але вбогість його не могла сховати стрункої постаті.

Вся вона вабила до себе.

І не раз я бачив, як спинялись перед нею зачаровано сини улиці, поважні батьки міста, поети і вчені.

Яким щастям блищали очі в того, кому пощастило зловити хоч одну намистину сміху її.

Не раз я чув, як заздро шепотіли прохожі: „Яка чарівна усмішка! яка краса!“

Минали дні і коли я стрівався з нею, мимоволі спинявся і стежив за тим, як той, хто найдорожче міг заплатити за ті діяманти, вихорем летів в автомобілі, гордо тримаючи її в обіймах, всю сіяючу вже в роскошах.

. . . . . .

Царицею улиці була вона в той час, коли я залишав місто.

. . . . . .

Було холодно і брудно на улиці, коли я повернувся до нього знову.

Небо плакало і сльози його падали на дерева, а дерева, оголені, плювали на пішоходи і на тих, хто йшов ними.

Електричні ліхтарі гойдалися самі, гойдали пішоходи й будинки тінями потьоків, що утворилися на них від дощу.

Світло було тьмяне, ніби підмочене, і особливо в тім кінці улиці, де зустрів я її знову.

Вона стояла близ блимаючого ліхтаря і ніби то когось пильно виглядала. Як і з природи доля скинула з неї пишне убрання, і виглядала вона скорше жебрачкою, ніж гордою красунею минулого.

Не цвіли вже троянди на щоках її, не розсипала вона сміху свого. Постать її була зігнута і тремтіла. По блідому, змученому обличчю гралося світло ліхтаря, освітлювало чорні плями під очима і відбивалося іскрами в сльозах, що з щок падали на землю...

Мимо проходили сини вулиці, батьки міста, поети, вчені.

Байдуже дивилися вони на зігнуту постать, що недавно ще розсипала перед ними срібний сміх.

Я стояв і чекав...

І ніхто не казав, що жебрачка розсипає перли.

Квітки.

Я стежу за нею з самого ранку.

В убогому чорному убранні, що крало струнку постать, з лицем блідим і змученим, з очима-озерами, з яких крізь намітку соромливости пробивалася надія, перевита жахливістю, вона вийшла рано.

Переходила з одної улиці на другу, волікла за собою довгу тінь, котру ламали стіни високих будинків, топтали люди, коні і кришили колеса.

Перебігала з вулиці на вулицю й гукала.

— Купіть квіток! Квіток купіть!

На правій руці колихався сплетений з лози кошик.

Ще з ранку помітив я, що в ньому на білій хустині хиталося кілька гвоздик, пучок резеди, два чорнобривці і одна троянда, червона, як шматок крови, що запікся на білих грудях.

Досить було комусь з прохожих звернути увагу на неї, досить глянути ненароком на кошик з квітками, як на губах її пробігала раптом змійка усмішки, вродливе лице вкривалося смугами рабського приниження.

Бігла за таким і молила взяти квітку.

— Найкращу з квіток „розу“, гвоздику, або пучок резеди...

А люди йшли пішоходами, гуртами, парами й по одинці і ніхто не купував тих „найкращих“ квіток.

Всі дивилися з призирством на зігнуту постать рабині.

*

Як стомилася—сіла на стовбурі спиленого дерева, що стояв на перехресті двох улиць. Одвернула лице від людей і говорила так:

— Вже вечір скоро, а ніхто не купує. Бодай би не цвіли краще, як оттак з ними носитись. Бодай би зів'яли, як я в'яну над вами.

Сиділа та стелила сумом навкруги, а квітки в обіймах соняшного проміння, що вже ховалося за високі городські будинки, тремтіли і в'яли, купаючись в насолоді смерти.

*

Почорніли пелюстки троянди, смагою вкрилися крайки цвіту, схилили голови чорнобривці, пожовкли стебла резеди...

*

Кинулася прожогом і обняла зором трупи квіток.

Багатство, про яке кричала цілий день, зникло. Перед нею лежали нікчемні трупи і сутінь вечора вкривала їх...

— Зів'яли!... — промовила.

Кинула кошик геть далі від себе.

Рішучо встала, кокетно випростала постать і пішла назустріч ліхтарям, що вже розсікали сяйвом своїм сутінки вечора.

Ненароком штовхнула якогось панка ліктем і розсипала разок сміху перед ним.

. . . . . .

А по якімсь часі йшла поруч з дідком, весело щебетала і гордо напів-призирливо дивилася на натовп, що йшов їй назустріч.

І очі її казали:

— Я продала квітки.

Артист.

Своїм виглядом він звертав увагу прохожих більш, ніж хтось инший в сей день.

Весь скручений, з лицем запухлим, вкритим синіми плямами, притисся до баркану найлюднішої улиці, та й молив подати милостиню.

Голова йому була замотана клаптями брудного полотна, руки дріжали, рухи їх сплітались з слизьким голосінням.

— Три дні рісочки не мав у роті... З голоду пухну! — переплітав слова з жалібними згуками і тремтів.

— До лікарні треба би! — почулося з натовпу. До того голосу прилучаються инші, що люблять завжди пити бруд улиці, а з того падає мідяна монета в тремтячу руку конаючого.

Коли всі розходяться, виконавши свій горожанський обов'язок, крадькома підхожу я, налапую в кишені злота і кидаю в руку нікчемности. Кидаю з огидою, а словами повними любови ражу взяти як найскорше візника, та поспішати до лікарні.

Щось скіглить вслід мені. Приймаю се за подяку, зворушений повертаю і знову намовляю поспішати до лікарні.

— Смерть не жде, — кажу — поспішай, аби не одволікла вона тебе від сього баркану. Тікай від смерти... До лікарні, скоріш яко мога.

Цілий день потім не мав супокою. Та ж такий лад може довести до роспуки:

— Боже, допустити до того, щоб людина вмірала, з голоду вмірала під барканом найлюднішої улиці!..

По двох днях, змучений шуканням праці і знервований, повертав я до дому улицею, що дихала завжди пустелею.

— Подайте каліці на пропитаніє, паночку!

Інстинктивно рука полізла до кишені, а очі спинилися на обличчі жебрака.

Бліде воно, без найменшого сліду життя, без краплини крови, з очима мученичими було передо мною.

О, диво! та се ж той самий, що був два дні тому на одній з найлюдніших улиць, — се ж жертва суспільного неладу нашого.

— З лікарні вже? — питаю.

— Так, мій любий паночку.

Через шию йому висіла петля з білої марлі, а з неї висовувалася права рука, — і власне не рука, а кукса, оповита чимсь білим...

Налапав останню монету в кишені і ткнув бідолашному в ліву руку.

Розмови бути не могло.

Без сумніву йому відрізали руку в лікарні...

Можливо, щоб зберегти життя, щоб не допустити до отруєння крови.

Почуття поваги до чуд медицини опанувало мене.

Благословляю вас, мужі науки, що з умінням артистів визволяєте людину від смерти!..

З почуттям поваги до людства йшов я в той вечір широкими пішоходами в натовпі. Море голів і шум від голосів широкою рікою котилися в відблисках вечірнього світла назустріч мені і п'янили мене.

— Дозвольте припалить! — раптом чую над ухом. Підношу папіросу назустріч тому голосові. Елеґантно одягнений, поруч з невиразною жіночою постаттю, стояв молодий, повний життя чоловік. В правій руці, протягненій до мене, тримав він сіґару, а в лівій тоненьку палицю...

Здрігнувши, я пильно оповив очима сю постать. Мозок мій сфотоґрафував обличчя сього пана в мент. І... не помиляюсь: се була та жертва суспільного неладу, яку я два рази зустрічав такою гидкою... Тепер він був здоровий, мав дві руки і приємно, навіть напів глузливо усміхався.

— Благословляю вас, артисти життя! — вирвалося у мене, замісць того, щоб сказати „прошу!“

II

Сучасне

Вечірнє.

Восьма.

Музика котиться тихими хвилями.

Світло вже присмерком ллється.

Каварня дрімає в муфті диму. Лише дене-де за столиками маячать людські постаті.

Це ті, що повернулись по вечері...

Скільки я ні вдивляюся в ці постаті — вони всі мають між собою одно спільне: Шлунок панує над всім. Шлунок варить по вечері і втяг в цю роботу нерви, думки, жвавість, хотіння...

Музика котиться тихими хвилями...

В півдрімоті каварня. З прихрапом перетравлюються шинка, біфштек, салата, квасоля...

Посоловілі обличчя схилилися над столиками і хотять удати, що впиваються продуктами творчости дня...

Дев'ята.

У відблисках світла тонуть кольони.

Келихи кидають промінясті, хвилюючі дзвони і зливаються із сміхом жінок, молодиків, кректінням і кахиканням лисих дідків.

Постаті все прибувають, прибувають, прибувають... Прокинулися, ожили, підбадьорилися ті, що здавалися зів'ялими полозами круг столиків.

Погасли огні шлунків.

Нерви, насичені поживою, тремтять в унісон музиці.

Бравурно плутається музика в хвилях диму, між постатями, лоскоче насичені нерви й годуєть фізіольоґічні зародки в кожному орґанізмі...

Десята.

В музиці ніжно-п'яній, баркарольно-тремтячій тоне каварня.

Звиваються і млосно тріпочуть бажання...

Каварня нагадує пароплав, що краями своїми вже торкається пристані й кидає якор свій.

Останній акорд музики...

Як налякані алярмовим сиґналом, схоплюються постаті й натовпом линуть у двері, на повітря.

. . . . . .

Побідно регоче звір похотливости і вказує кожній парочці шлях до забуття...

Дізгармонія.

Сиджу в каварні.

Кава російська, турецька, варшавська, віденська... Так само й жінки. Мляві з припухлими очима Московки, блескучоокі репрезентантки Сходу, чепурні Польки, грубі Німкені.

І кава і жінки продаються досить жваво.

А про те каву п'ють хіба про око, — більше дивляться на національні гордощі кожної країни..

Кому що подобається...

Мені подобається он та самітна дівчина, що сидить поруч зо мною за мармуровим столиком...

З жахом дивиться вона кудись вперед і шепче підкрашеними устами якісь невиразні слова.

При кожному наближенню гостя плечі її здрігуються і в очах займається полохливий вогник.

Їй не більше пятьнацяти-шістьнацяти, але всі дарунки долі прийняла й пережила вона...

— Можна? — запитує, кланяючись і уле-

сливо всміхаючися чорним проваллям якийсь панок.

— Прошу — шепче вона тремтячим голосом.

По її обличчю розливається невиразний жах, а на устах усмішка страждання...

І... подруги їй заздрять...

Гармонія.

Ах, що мені до того?

Що мені до того, що уста твої так штучно підмальовані?

Вони ж відповідають піднятому трунками моїому настроєві.

Я напевне знаю, що очей твоїх не може торкнутись фарба, бо згорить в безодні вогню, що мент за ментом вибухає з них.

Я ще одно знаю...

Сказать?,..

Штука безсила перед природою і ніякий різьбар не в силі прикрасити уста твої такими перлами, які сяли б соковитою ґлязурою.

Я ще одно знаю, але того вже не скажу...

А про те!...

Мила! Ми ж обоє знаємо, що і натура і штука мають свою Біржу...

III

De amore

De amore

Я люблю Тебе . . .

Люблю Твої рухи, заковані в тісні умовности життя, як хвилі в берегове каміння.

Я люблю Тебе, — рухи ті розіб'ють окови і затоплять мене в обіймах своїх . . .

Я люблю Тебе . . .

Люблю Твої очі, що містять в собі світ з усіма відтінками його і п'ють безупинно красу.

В безодні очей Твоїх лежить нерозгадана таємниця. Буря і тиша, ласка і гнів, радість і смуток чергуються в них і грають на струнах душі моєї відповідні мельодії.

В глибині очей Твоїх тоне душа моя і квітчається синіми квітками . . .

Я люблю Тебе . . .

Люблю уста Твої — дарунок Посейдона. Він зумів знайти найкращі коралі у володіннях своїх і оздобити ними береги уст Твоїх. Коли росквітне усмішка на устах Твоїх, — я бачу, як схиляються богині і дивляться на Тебе, щоб пізнати в Тобі себе.

Я люблю уста Твої, бо вони одкриваються для того, щоб заколисати мене потоком слів своїх.

...Слова Твої — се зірвані квітки з цвітника душі Твоєї, — ріжнофарбні, ріжнотонні, як спів природи. Я чую їх то легкими, як подих ранку, то щасливими, як пісня солов'я, то повними загадкової туги і бажання...

Я люблю слова Твої, бо в них чую заклик до відваги і забуття.

Я люблю Тебе...

Люблю бачити Тебе поруч з собою. Струнка постать Твоя закриває ввесь світ; я забуваю тоді всі слова, щоб говорити з Тобою поглядами; я чую тоді тільки Тебе і бачу Твою довгу косу, що говорить про дівочу красу Твою і лоскоче мене ніжною втомою.

Я люблю Тебе поруч з собою, бо забуваю про дійсність і вірю, що життя — то краса.

Я люблю почувати, як гаснуть пориви творчости моєї в присутности Твоїй, бо ідеал творчости моєї — Ти.

Я люблю Тебе...

Люблю, коли Ти далеко від мене. Вся природа, все, що оточає мене, заповнено Тобою. В Тобі природа, і Ти оповиваєш мене разом з нею незримо. Я почуваю, як думка моя лине назустріч обіймам Твоїм і розправляє крила творчости душі моєї.

І муки душі моєї розлягаються тремтінням в той час, коли Ти далеко від мене. Я вірю, що луна заклику мого відбивається в той час в грудях Твоїх і Ти кидаєш погляд свій, як

квітку в той бік, звідкіля чується голос заклику.

Я люблю Тебе . ..

Люблю зустрічати образ Твій в рожевих квітках ранкової зорі, бо ним починається день мій і перша молитва моя: молитва до Богині, що сидить на троні дівочої невинности.

Я люблю зустрічати Тобою ранок, бо він початок того, що веде мене через південь до заходу любови моєї . . .

Під чорною киреєю.

Хожу і думаю про неї. Серце хоча-б на хвилю заснуло і не будило думок, що переносять в країну, повну чар і таємних зітхань. В ту країну, де гори гордо, як велетні, піднесли голови до неба, прорізали чорні кочугури хмар і купають свої білі, вкриті снігом голови в прозорій безмежній блакиті; де море бухає в скелі, кришить на дрібні самоцвіти кучеряві хвилі свої і шумить, і лютує, і регоче і лоскоче береги своїми краями; де стрункі густо-сині кіпариси намагаються піднести свої голови вище гір і розказати хмарам таємницю замлі.

В тій країні я побачив її в перший раз.

То була молодість в чорнім убранні. То було життя, що закувало свої пориви й жадання в чорну кирею черниці.

*

Як статуя, вилита з металю, стояла вона між двома кіпарисами. Схрестила на високих грудях білі руки, різала ними чорне убрання; дивилася задумливо в простір блакитного неба і чарувала його своєю вродою.

— Хто вона? Привид чи життя? — стиснула думка серце. — Хто вона? — забилося серце болем і прикувало мене до землі.

Очима боявся кліпнути, аби не впустити, коли почне щезати, бо гадав, що вона привид.

Стояв нерухомо, дивився на неї та читав рухи її, як книгу в світлі роки, та пив красу її, як подорожній п'є в спеку воду з криниці.

І бачив, як напів-откриті уста її дихали молитвою до неба, думки просили спокою, а груди хвилями здіймалися під натиском серця і просили життя. Життя розливалося навкруги широким морем, обіймало її постать і тремтіло в кожній рисі її личка, а вона благала Небо про спокій, що млосно розіслався в високій блакиті. І очі її вбірали той спокій, вливали тихим струмочком в душу і втихомирювали серце. Тихше та тихше стукало серце в груди: чорна кирея не здіймалася хвилями, а склеплені руки спокійно лежали на лоні, як срібний пас на чорнім оксамиті.

Потім схилила голову і розіслала свої зори по зеленому килиму. Здавалася чужою серед життя і співу природи, бо дивилася більш думкою, ніж очима, в чужу надземну сферу.

Я поривався найти те поле, де спочивають її думки, щоб стати на ньому, але не міг і бажав лише одного, щоб вона не рухалася, щоб постать в чорній киреї була як найдовше перед моїми очима...

Молив її об тім серцем, і думкою обвивав її та цілував білі руки.

Відчула той поцілунок і хутко скинула руки з грудей, та й повернула на Схід, щоб іти.

— Вона йде від тебе, вона зникає і розтає в зеленім морі, — шепче серце, а очі дивляться на повільні рухи, а думка порівнює ті рухи до утлого човна, що гойдається на легких хвилях зеленого моря.

— Стривай! Не йди, — б'є серце в груди.

— Стривай! Не йди, — гукнула думка словом і розляглася між горами луною і збудила всю природу.

— Стривай, не йди, — гукали гори.

— Стривай, не йди, — шептали задумливі кіпариси.

Жахом обняли сі згуки її постять і застигли разом з нею серед живої природи.

Шукала, де той згук родився, і оповила раптом мене чорними очима.

— То я! — промовив хтось в мені.

— Хто ти і на що будиш сей спокій? — затремтіло з уст пасмо музичних згуків.

— Пожди, скажу! — І наближався до неї на крилах серця.

Схрестила білі руки і привітала низьким поклоном.

Спокійно дивилася і мовчки питала, та ждала відповіді.

Не міг нічого говорити, бо загубив думку і тільки голову схилив до її рук, та поклонився низько, як божеству.

— Хто єси? — спитала по хвилі, — і що маєш казати?

— Сповідь приніс тобі, — заговорило серце, — життя шукаю в тобі, — заговорив до неї всім тілом, — хочу бути коло тебе і молитись твоєму спокою. Хочу . . .

Та й не договорив.

Простягла руку і, ніби загорожуючи дорогу згукам, припинила мою розмову.

Нічого не казала словами, та поглядом сказала все.

І побачив я в тому погляді жах і боротьбу. І спокій, завойований довгими часами молитви, боровся з тремтінням серця, що прагло до життя.

— Розумію тебе і хочу слухати твою сповідь, хочу життя, — казало її серце.

Тремтів спокій жахом і молив нести сповідь туди, де гори купають верхи свої, життя шукати в житті, молив не руйнувати його царства, не розбивати її надій та мрій, здобутих після довгих змагань душі з серцем.

І побачив я в блискучому погляді її два огники: один сипав на мене прокляттям і мольбою іти геть, а другий квітками і притягав до себе.

Квітки такі чарівні, такі запашні, що не міг я встояти проти них і наблизився . . .

І говорив їй про життя, про чари кохання, про спів моря і пестощі ночі.

Все змагалася і протиставляла моїм словам свої.

А слова її були білі, як цвіти конвалій, і мнякі, як перші сутінки вечора, і так далекі од того, що казало її серце, що й сама не могла їх держати коло серця, як стріли.

*

Коли наступив вечір — прощалися як брат з сестрою, та дарували одно другому надію на побачення в скорім часі.

— Завтра, — казав я словом і молив серцем.

— Не знаю, — казала вона тихо, а очі казали, що знала, і казали: »завтра, завтра!«

*

Пішла і лишила смуток в моїй душі.

Ходив і ждав завтра. Співав до моря, молився до гір, та говорив до чорних кіпарисів, що мовчки стояли на сторожі, як ченці біля великого храму.

Ходив аж до ранку та колисав її на крилах серця, на розісланих рожевих думках, як мале дитя. А як засвітило сонце — не міг її вже знайти на тих розісланих думках і пішов шукати в той край, куди вона пішла в чорнім убранні учора . . .

*

Не знайшов... Висока біла стіна стояла на путі, а з-за неї блищав хрест. Через стіну пливли сумні похоронні співи. Серце почуло ті співи і заридало у грудях, бо відчуло, що там хоронять життя.

Приник до брами і, як злодій, крав оком подію, що творилася там. А там перед храмом білими рядами стояли черниці і співали пісні журби над моїм щастям. Воно стояло між ними в образі тої, що вчора подала мені надію на побачення.

Сьогодня прилучали її до схимниць.

Сьогодня хоронили її життя і заковували в важкі ланцюги серце.

Я не прийду до тебе рано

(Осіння пісня.)

Ти молода, як квітка маку, що тільки вчора розцвіла.
Твої очі сиплють зорі, а зітхання, повні туги, ледві чутно мерехтять.
Рожеві ноги, як троянди, цілують землю в нетерпінні.
І постать вся тремтить в чеканні, і просить руху, обіймів млосних.

*

Ти вийшла рано.
Я чув твій заклик: бадьорий відгук пісень моїх,
Пісень юнацьких, пісень весни.
Я чую всю тебе й шепчу:
Я не прийду до тебе рано... бо мій уділ — вечірня мла.

*

Знаю: ждеш мене ти давнім,
Яким знала в час минулий, в час чарівної весни...

Твоя радість, і твій заклик,
Як стріли жалять мені серце...
Прийду ж до тебе в час вечірній,
Коли вже землю вкриє мла.

*

Хай буде зустріч та отруйно туманить голову мою,
Квіток ґірлянди, як гадюки, обійми рук твоїх лоскотних,
Пробудять десь в мені надію на огнепінний щастя келих...
Та все ж скажу тобі на заклик:
Я не прийду до тебе рано... бо мій уділ — вечірня мла.

*

Прийти рано — розбити арфу,
Зв'ялити всі твої квітки...
Глянеш сяйно ти на мене і погасиш погляд свій.
Замісць бажань — запит болі почую я з твоїх грудей:
„Чому таким прийшов нині?
„Чому таким не був учора,
„При світлі зорь в вечірній млі?“

*

Знаю, мила, бачиш зморшки на чолі моїм глибокі,

Замісць кучерів русявих, бачиш срібну павутину,
Замісць постаті стрункої, бачиш горб і груди впалі,
Замісць рук гнучких, як лози, бачиш висохле коріння,
В очах бачиш ти безодню, що потухла безнадійно.

*

Таким не був я учора?
Тобі темрява брехала.
Я ховав себе від тебе,
Щоб пережити ще раз роки пісень, щастя і кохання.

*

Хочеш знати, чому так сталось?
Чому юнак зробився старцем?..
Слухай, мила:
Всі ті зморшки, глибокі борозни на чолі,—
Ряд рубців минулих ран,
Які здобув в бійці лютій, коли з піснями йшов у життя.
А павутина срібносива — тумани днів моїх минулих,
Що облягали шлях тернистий, яким я йшов шукати скарбів.
Струнку й могутню зігнули постать,
Всі ті дарунки та здобутки, котрі я ніс тобі, кохана.

На ряд жагучих смолоскипів потратив полум'я очей,
Коли моливсь красі всесвітній,
А звик в безодню я дивитись, коли шукав прямих шляхів,
Щоб поспішити на заклик мрії.

. . . . . .

Та вечір чорний вже надходив,
Коли пізнав твої чекання і вбачив всю твою красу.
Мій вечір зрісся вже зо мною...
А ти — вся ранок, сяйво світле.
І щоб побути ще з тобою,
В тобі почуть себе колишнім,
Переспівать свої пісні...
Я не прийду до тебе рано...

*

Вечірня мла нехай нас дурить,
І навіває казку мрійну.

Лілеї.

I.

Спинився я там не довше як на пару днів. Я просто хотів в час подорожі спочити в тому тихому безлюдному куточку і рушити негайно далі. І то цілком випадково натрапив на ту дачу.

Вона здалася мені такою самітною, що не зможе ні одним згуком порушити мого спокою.

Одна, тільки одна хатина. Як горда панна вийшла на високий шпиль гори, розістлала довгі зелені коси по схилах гір, уквітчала їх сяйвом ніжних пелюстків весняних квіток, та й слухає спів моря.

Навіть мешканців знайшов я тут тільки двох: якусь пані та її служницю. Казали, що мають ще вартового для ночі, але се мене мало цікавило.

Взагалі я не потребував знати, хто вони, скільки їх, на що оселилися в такому місці сами, а просто лишився на пару днів. Більше не мав часу.

— Хоч би там що, — казав до пані, коли вона вийшла вся закутана мережевом — а

мушу по двох днях вийти звідсіля. Так. Я мушу на час дістатись до міста, бо умовився так з дружиною. Вона там буде чекати. Її не можу скривдити, хоча б через те, що вірить мені як ніхто.

Лукаво схилила голову. Певно очі її виявляли недовірря, та були заховані під чорну намітку.

— Але ж, пані, це правда.

— Не маю підстав ні вірити, ні вагатись.

— Навпаки — маєте підстави вірити. Досить вже того, що дружина не зробила жадного закиду, коли я лишав її в дорозі на ласку приятеля, а сам рішив помандрувати слідком за своїми думками не знати куди. Вона тільки скоса глянула на мого приятеля і злегка почервоніла. Очевидно він надійна людина, бо инакше не почув би я таких слів: »Що ж, коли так тобі хочеться побути з самим собою — я не бороню . . . Я навіть рада буду два-три дні посумувати за тобою . . . Але не більше«.

Так вона сказала. І я бачив, що в очах у неї дійсно жевріла жарина суму. Мушу ж я заплатити за такі жертви з її боку.

По короткій розмові, коли цілком вже була пані переконана, що лишаюся не більше як на пару днів, я спочивав в уділеній мені кімнаті.

— Надіюся, тут знайдете повний спокій. Можете почувати себе як дома.

Кинула сі слова з якуюсь веселістю і замкнула їх разом зо мною.

Дійсно перший день переконав мене, що спокій тільки тут живе. Я почував себе оповитим лагідними мріями. Тому сприяло все: і рясний платан, що загородив вікно від палкого сонця, і подих вітру, що вів таємну розмову з платаном та лоскотав прозору занавіску на вікні, і зітхання моря, що долітали сюди краплинами сміху, і блакитна кімната, заповнена легенькою усмішкою. Цілий день якогось забуття; цілий день казка тиші, цілий день летіння в далечінь від втоми. Тільки над вечір порушили мій спокій згуки: »Прошу пана до чаю!«

За столом сиділа пані, оповита гострими стьожками проміння, що пробивалося крізь кущі дикого винограду, та тим мережевом що і в день.

Виноград так міцно обхопив ґратчасті стіни ґанку, що, здається, не лишив найменшої надії для стьожок. А вони зуміли простягтися по землі від заходячого сонця, пробили собі гострими кінцями щілини і оповили струнку постать.

— Вибачайте, що не запросила вас до обіду, але мені так не хотілося турбувати вас. Пан з дороги і певне спав?

— Ні, просто так, спочивав.

— О, тоді я вірю, що ви закохані в спокій,

бо за цілий день навіть на хвилину не вийшли із своєї кімнати.

І дрібні намистинки сміху покотилися з її грудей.

— В день така спека тут, так багато згуків навкруги, що я просто не хотів поринати в них.

— Так. Але вечір в наших місцевостях несе ще більше згуків, і з них випливають такі чарівні форми, що проймають всю душу. Невже пан і ввечері не зрадить спокою?

— Гадаю, що ні.

— Пан любить прозу?

— Після втоми поезією.

Не знаю, в якім слові вбачила поріг, але більше не говорила.

— На-добра-ніч, — промовила по скінченню вечері і зникла за дверима своєї кімнати.

*

Я лишився сам. Сонце давно вже розсипалося в кучерях далекого лісу, що вкривав гору, невідома рука прибрала стьожки проміння. Хвиля за хвилею котилися м'ягкі сутінки і крали виразні форми, барвисті кольори.

Чорні кіпариси стояли довгими стрункими рядами і несли молитву в небо. Вечірня тиша співала танок зорям, що бризкали мрійним сяйвом в темній безодні. Чорним оксамитом

обгорнула ніч природу і сама заснула, в обіймах землі з небом.

І в тій тиші родяться думи, як хвилі, і розходяться безшумними тінями навкруги. Водять за собою мої зори, кидають їх в найтемніші куточки дрімотного саду, та викликають звідтіль форми бажань дитячих, тіні мрій юнацьких, а сами тонуть в дрімотній паутині, перетворюють тіло в дух, в якісь невідомі атоми, що розливаються широко над простором великої безодні, в якій не можна сказати, де я, а де вона. І ледві одно бажання десь глибоко бренить: »Аби міг в сій тиші вмерти час, щоб не воскресли форми, щоб не одчинились перед безоднею ночі двері, щоб спокій застиг оповитий холодними зорями«.

І раптом невідома рука одчинила двері, щоб убити бажання. Пасмо холодного зітхання залоскотало тишу, затремтіло листя, розбурхане шелестом ніжних поцілунків, засміялися зорі до перших промінів місяця, і я вже пив всею істотою спів моря, що здалеку посилало мені заклики, то в формі казки, перевитої болючим зітханням, то в формі втоми, то сміху.

Море гралося з вітром, кликало до себе і з усміхом питало:

— Невже пан і ввечері не зрадить спокою?

Я чую сей запит і поспішаю білою стежкою, що виразно простяглася між чорними

деревами, облита першим промінем місяця. Поспішаю по схилах на заклик і ріжу тишу ночі гострими згуками, що болем вириваються від розбитих черепашок, та камінців. Перша зустріч з морем? Ні, я часто бачив його. Я зріс в обіймах хвиль морських. Але сеї ночі перший раз я зрозумів його таємний спів, його голос, повний недосягнених бажань, його грізні нарікання на каміння, що підставляє холодні груди свої завжди в обійми хвиль і не дає йому змоги обняти грудей, в котрих тремтить життя. Я сьогодні зрозумів ті жалі, бо море казало для мене їх. Але де ж ті груди? — питаю. Де стан той, що каміння загороджує від твоїх кучерявих хвиль? — Де? . . .

— В згуках ночі, що викликають чарівні форми! . . .

То море сказало? . . .

Ні, море не сипле з арфи таких згуків, а душа моя ніколи ще не була такою чулою до них.

То може вітер вирвав їх з грудей забутої арфи і вдарив ними в моє серце. І я гостро вдивляюсь, прорізую сутінки ночі і несвідомо поспішаю туди, звідкіль почулися згуки, обгинаю холодну скелю, що навіки потонула в обіймах смерти і спиняюсь перед життям.

На білому камені, що схилився над водою, вся в білому убранні — казкова постать.

Коли б не спів моря, коли б не шпильки холоду, що вп'ялися в мою руку і зв'язали її з скелею, я гадав би, що то сон привів перед очі ту постать. Але я жив, бо міг відповідати на свої думки рухами. Так, я жив і дивився в ту хвилину на живу істоту, та наближався до неї.

А вона сиділа нерухомо. Лице, обернене до моря, обгорнулося задумою, очі тонули в м'ягких хвилях, звисла рука ледві торкалася кінчиками пальців до води. Але чи рука то? Квітка лілеї, що схиляє пелюстки свої над водою, не буває кращою. То Лілея випростала мармурове стебло своє з рукава білого туману і цілувала пальцями-пелюстками кучері хвиль. Я заздрив хвилям і кидав в їх кучері свої бажання, щоб торкнулися й вони ніжних пелюстків Лілеї.

А сам несвідомо робився рабом бажань серця, губив волю, і тільки тоді відчув себе, як приник до руки серцем і устами.

Стрепенулася, як серна відчувши стрілу, і виросла передо мною в грізну постать.

Я не боявся тих стріл, що кресали очі її. Я боявся, що зникне вона, не давши відповіді на мій голос. Мовчки благав її лишитись, пробачити перший крок серця.

— Не гаразд, пане, робите ви, беручи те, що не належить вам.

— Але, прошу пробачити . . . Молитву нести

до серця богів має право навіть жебрак, і коли я з мольбою приник до ніжних пелюстків...

— То боги мають право замісць дарів посипати кару на вас, а особливо в той час, коли крадете ви їх спокій.

— Кари від Лілеї? Спокій в хвилях, що здіймають білу піну грудей? Грізні бажання в очах, що тремтять сяйвом пестощів, тонуть в проміннях місяця? Так?

— Так. Пан дуже сміливо підійшов до мого спокою і тим самим лишив мене бажання надалі бути тут, — і як мрія, попливла вона далі від моря, щоб ударити в моє серце найгострішими стрілами кари.

— Але ж благаю! Я не скінчив навіть молитви своєї. Пожди! — І поспішав за нею, як шелест листя за вітром. Спинилася і промовила з усмішкою:

— Пан хоче бути настирливим? Але ж то не поможе.

— Невже благання мої не матимуть сили затримати Лілею на одну хвилину? Я прошу вибачити, забути мої перші кроки. Я прошу не лишати пусткою роскішний палац природи. Я прошу... — І схилив низько чоло до її тіні. — Я прошу дарувати хоч надію.

— Лілея що-ночі впивається казкою моря і зустрічає тут перші проміння місяця. А тепер пан мусить залишити мене, — і зникла

між скелями в обіймах чорних постатів дерев.

Я не поривався за нею, бо мав в грудях надію.

Ходив до ранку, бережно ловив в згуках хвиль розсипані перли гострого сміху її, шукав круг білого каміня її тіні і молився до трону, що виростив на своїх холодних грудях білу Лілею.

II.

Я не мав більше спокою. Хтось раптом прогнав його з самітної дачі і заповнив все згуками, котрі кликали мене в безмежний простір за межі дня в обійми ночі. Виходив з кімнати і благав небо скоротити путь сонцеві.

В кожнім рухові, в кожнім згукові ловив привид ночі. Навіть коли звернулася до мене пані, аби я йшов обідати, я здрігнувся, бо згуки її переломилися в думках моїх і нагадали згуки, вирвані з грудей Лілеї.

За обідом не міг бути спокійним. І коли пані нагадала, що сьогодні другий день і певно десь чекає мене вірна дружина з приятелем, то я чомусь образився.

— Я не зламаю свого слова, прошу пані, по обіді я рушаю.

— Але не до того сказала я, щоб пан вже йшов. Я рада, аби пан випив повний келих того спокою, що тут шукав. До речі, пан не

бачив ще всіх красот навколо нашої дачі і міг би походити кілька годин. А про те ви так оберігаєте свій спокій, що боюся радити вам, — не сказала, а розсипала останні слова дрібними перлами. Сміх нагадав мені ніч.

— Так, дякую, пані, я скористаюся вашою порадою.

Над-вечір я вже був далеко від дачі, з захопленням оглядав красу, шукав в ній своєї Мрії. Шукав того місця, де вона могла би мати притулок свій. Але навкруги ні одної хатини. Тільки дача моєї пані пишається на високому шпилі.

— Але звідкіль могла та прийти до моря? Звідкіль приходить вона що-ночі туди? Вона же казала так . . .

І раптом зневірря. Можливо, що більше не прийде. Можливо, що сказала ті слова, аби позбутись мене. Я тікав від того зневірря і поспішав до моря, що вже вкрилося сутінками вечора.

Як і вчора, море нашіптувало казку, як і вчора, проміння місяшне розчісувало кучері хвиль, як і вчора, сиділа вона на білому камені вся в білому і розстилала навкруги ніжні чари.

На крилах бажань поспішав я до неї.

Відчула кроки мої і повернула обличчя осяєне усмішкою до мене.

— Пан прийшов? Знов хоче прогнати мене?

— Панна не зможе убити Надії.

— Але й виростити в дійсність не зможе.

— Панна хоче, аби я не вірив в красу поезії. Не хоче дати змоги молитись красі.

Відповіді її лоскотали мене, проймали тіло болючими муками і несли все ближче та ближче до неї...

. . . . . .

Говорили мало, бо не хотіли перешкоджати співам сердець.

Слова задавлювались міцними обіймами і танули в поцілунках.

Щастя кликало голосом життя і розстилало постіль з чарівних квіток, повних пахощів, насолоди. Гілля дерев схилилось і співало гімн коханню.

Довгий поцілунок розбудив тишу і зашумів побідно над великою таємницею життя — чар...

І море заздрило мені.

III.

Я не знав, коли зможу залишити самітну дачу. Пані така привітна була, що не міг я бути невдячним. З дня на день відсував я час розлуки, хоч і нагадувала вона про його що-дня. Властиво, пані мене не цікавила. Я за цілий час навіть не поцікавився розглянути, що вона з себе уявляє. Я ввесь перенявся бажанням прогнати як найскорше день і поринути в казку ночі,

І що-вечора, як сонце ховалося за гори, а місяць перетворював жовтогаряче повітря в безодню блакитного моря — виходив з своєї кімнати, замикав там свої болі, свої зітхання, приймав від пані бажання »на-добра-ніч«; ждав поки вона сховається за дверима своєї кімнати і крався, як злодій, до білого каменя, щоб глянути на білу Лілею, щоб разом з думками обняти її стан.

Вона що-вечора виходила, і піснею кликала до себе.

Бралися за руки і поспішали далі від моря, далі від місяця в густий сад, де чорний фон міг найяскравіше відбити її струнку постать.

В мріях тонули. Лекше, ніж шепотіння листя, вели розмову, унизували основу квітками щастя. Клав голову на білі груди, поринав в хвилях, що здіймало серце і слухав слова її, як казку Шехерезади. Відповідав їй, але ні одного слова — хто вона або я.

І ніхто не знав ще так її душі, як я, а вона мого серця.

Але . . . ніч — хвиля.

А назустріч ранку посилав я прокльони.

— Не можна далі. Ранок вже скоро. — Се були завжди її слова перед розлукою.

— Але сховаємось від ранку в тінях лісу, — благав я.

— Вас пані чекає. Ви мусите бути рано дома, аби ніхто не знав, де були.

— Пані? Але я не маю ні пані а-ні панни, крім тебе — Лілеї.

— Та вірної дружини, що десь чекає тебе, — з усміхом кинула в останню ніч.

— Ти знайома з пані? Так?

— Ти маєш дружину? Так? Знаю і не заздрю — бачиш! — і кинула поцілунок, як квітку маку, в глибину душі.

— Але хто міг сказати тобі? Пані тільки знає.

— Сказало серце, що любить тебе.

— Сказала пані, де я спинився відпочити.

— Не нарікай. Сказало кохання. Кохання, — чуєш? — і закрутила мене в вихорі якогось несамовитого жарту.

— А тепер годі! прощай! На!

Квітка упала до ніг, як капля крови з висот повітря, і її нема.

Навіть не сказала, чи вийде. Завше дарила надію, а сьогодні така чудна. Так дивно подивилася в останній раз, і крізь сутінок ночі видно було, як очі блиснули двома перлинами. Вони були повні таємниці, що лишилася в душі моїй, бо знайти її я не міг. Як серна щезла в гущавині саду і тільки блакитна намітка спала з голови та розістлалася безмежним тремтінням в повітрі.

*

В обіймах мук ходив я цілий день. Пані засмученим голосом нагадала, що час вже мені розвіяти смуток вірної дружини.

— Так, пора. Я сьогодні їду.

Але ніч не пустила. Якісь чари тягли до білого каменя. Якась болюча надія пекла серце.

. . . . . .

Камінь сиротливо дивився. Море шуміло. Згуки його стрілами впивалися в душу. Над силу було слухати ті мотіви. Вони були зіткані з похоронних згуків. Вони вбивали Надію. . . . . .

*

На воротях коло самітної дачі стояла служниця.

— Хочу попрощатись з пані. Можу?

— Пані не може вийти. Вони пішли на прохід з чоловіком, що вернувся увечері з міста.

— З чоловіком?

— Так, а вам веліли передати сю записку . . .

*

»Лілею одняли. Казки ночі забути не зможеш і після втоми поезією. Не жди«.

*

Лілею? . . . Вона знає? . . . Вона Лілея? . . .

*

На другий день я був вже в місті коло великого готелю в надії найти приятеля та дружину.

Стомленим голосом питав я у швейцара, чи не спинились тут двоє.

— Так, мій пане, спинялись, але після першої ж ночі виїхали, — одповів він лагідно.

Я не питав куди.

IV

Епізоди

Серце прагне.

Я хочу записати на спомин маленький епізод. Епізод незначний, звичайний. Але він має для мене деяке значіння, і особливо тепер, коли я почуваю, як серед ночі стукає до мене стара, знайома до подробиць моя Доля і розриває нитку снів.

Може той епізод не реальний, а теж тільки сон, може... А про те все одно, бо я не можу сказати, коли власне живу більше, чи у сні, чи в дійсности. А життя вважаю повним тільки тоді, коли нерви напружені до того, що найменший подув вітру, найніжніший промінь сонця, найтихше сказане слово, тінь поцілунку б'ють по них і викликають відгук.

Можливо тому я й прокинувся сеї ночі так раптово від забуття. Була ще пітьма. Годинник, що лежить завжди коло мого ліжка, пробивав у темряві дорогу часові.

Що мене збудило?... Я не можу сказати... Що мені снилось?... Минуле, від якого тхне тліном мертвоти.

Снилася мені знову Ґорґона, яка старалася оплутати мене гадюками.

Але я розучився вже реаґувати на ті болі, що несе вона мені. І, прокинувшись, не думав про те, що було у сні.

Чомусь до подробиць згадав я в сю мить той маленький епізод з моєї подорожі . . .

*

Я не пригадую тепер, як довго пробув я у тих людей, що так гостинно прийняли мене. Знаю тільки, що було досить часу, щоб назвати Її близькою собі. Навіть досить було часу і для того, щоб повірить, що Вона прагне теж кудись в простори, бо так охоче збіралася іти зо мною в далеку подорож і переконувала, що має всі здібности для того.

— В часи втоми, — говорила Вона мені, — заколишу тебе співом своїм, в час нудьги і суму за рідним краєм, за тим, що лишилося там десь за тобою, я поцілунками своїми прожену з чола твого хмари, а з уст нарікання. В час спраги я напою тебе словами своїми. Я хочу бути щасливою і щастя моє в тому, щоб іти з тобою в ту казку, до якої прагне душа твоя.

Я відчував душею, що не підемо ми разом, але нічого не міг Їй сказати, щоб не одривати мрій Її од далекого. Я покладався на час. Він найкращий молот для ілюзій, котрим судилося не збутись.

Я стежив здалеку, що діялось з Нею. Прий-

мав все, що давала Вона мені з сердечним болем і трівогою, і думка про те, щоб за все віддячити як найкраще, не відступала од мене.

Час минав і мені треба було вже збіратися в дорогу. Я вирішив не брати з собою нічого, крім своїх дум. Я залишив навіть назавжди надію на подорож з кимсь другим і тихо вийшов з хати, щоб не порушити чужого спокою.

Я став перед вікнами, і вклонився до землі за ту гостинність і сердечність, якої зазнав від господарів сього дому. Більшої заплати не міг я дати ні їм, ні Тій, що збіралася разом зі мною йти в далеку дорогу.

Можливо буде Вона жалкувати, що не попрощалася зо мною, що не привела в дійсність того, про що мріяла... Можливо саме тепер у ві сні вітає Вона десь в тих рожевих країнах, про які мріяла разом зо мною... А може після вчорашньої розмови до пізна з тим, що приїхав з міста, спить без жадних снів...

В останнє глянув я у вікно до середини великої кімнати, де вчора відбувалися танки... На софі, поруч з ним, сиділа Вона більш щаслива, ніж в той час, коли мріяла зо мною про нашу подорож.

Він цілував Її уста і руки... Він цілував Її всю.

І чути мені було крізь відчинене вікно, як переконувала Вона його в тім, що має всі здібности для того, щоб перебувати з ним все життя в шумливім місті і ділити з ним буденну працю.

Дві доби.

I.

Були обоє молодими, як зустрілися в перший раз.

Він міг небо розстилати килимом під її ноги і примусити всю природу співати гімн чарівній красі її, а вона надавала йому до сього сили.

Як сонце ховало день за обрій, а місяць виводив на простір небесний рої золотих зірок, і зодягав землю в серпанок прозорих сутінок, поспішали вони назустріч одно другому. Сходилися на містку, де верба схилилася над струмочком і слухали клекотливі мотіви його, а зорі падали в його кучері, кришилися на пасма самоцвітів і, сміючись, купалися в хвилях.

Зітхала ніч... Зітхали груди їх. Співав струмок пісню таємниць природі; співали їх серця пісню кохання молоді. Нічна тиша стелила згуки, повні незрозумілих бажань; шепотіли думки їх і стелили бажання солодкі, як мрія поета, і сміливі, як воля життя. Обнімалися і горнулися одно до другого — і

слухали, як зливалися серця їх в одно бажання: жити і кохати.

Вона дивилася в його очі і пила оксамитно-коральовими устами розсипані думки — початки бажань, а він ростив ті бажання і переливав в її душу.

На ті бажання її руки обвивали його міцно, як гадюки, і ніжно, як весняний промінь землю, а уста зливалися з його душею і казали, що вона розуміє чари і смілі пориви.

І вони кланялися силі чар, бажанням життя, закликам серця. Це було єдиним їх богом, єдиною їх вірою.

З вірою спліталися бажання, щоб сі щасливі хвилини лишилися з ними і панували так довго, як живе життя.

— Ох, коли б хто зміг намалювати нас в сю хвилю, — казала вона, — я б хотіла, щоб намалював нас хто-небудь в сей час з нашими думками, з нашою красою і сміливими поривами. Я б хотіла, аби та краса навіки лишилася і була завше спомином про те, що було в молодости. Спомином про найвищий розвиток наших душ і хотінь. Я б хотіла перенести сю хвилину щастя на малюнок і вилити її в мистецтві. — Тільки мистецтво живе вічно, тільки воно невмируще; і коли ми вкриємось білим волоссям і туманом старости, той малюнок дихав би на нас молодістю, бо він безсмертний, як і мистецтво.

— Я б хотів, щоб постаті наші з'єдналися з натурою і опанували думку скульптора, аби він міг утворити образ тої хвилини, коли молодість вища, ніж життя, — казав він.

Так вони мріяли, як зустрілися обоє молодими, і мрії ті піснею стелилися серед весняної ночі.

II.

Сиве волосся вкривало їх голови, як зустрілися знову по довгій розлуці.

Вона сиділа край столу, а він ходив по кімнаті і оповідав про своє життя. У вікна лилося світло закоханої весни, а від його слів віяло холодом і очі його нагадували осінній соняшний день:

Він розливає лагідне і холодне сяйво і в тому сяйві відчувається задоволення тим, що придбала природа за весну і літо.

— Маю трьох, — казав він, — один лікарь, другий студент, а найменша скінчила ґімназію. Красна, як весна. Хоче далі вчитись, але на те не даю згоди. Молода ще і не розуміє життя.

По якій хвилі зітхнув і зауважив:

— Молодість, то небезпечна річ. Потрібує вказівок і доброго ока.

— Так, — промовила вона, — молодість, то небезпечна річ: складається з помилок і недосягнених бажань . . . Маю також одну. Зако-

хана в життя і мріє про мистецтво. Але мистецтво — річ не міцна. В житті не має вигод. Борюся з її мріями про мистецтво.

По якій хвилі звели розмову на минуле і згадували про все, крім перших своїх стріч, перевитих життям і коханням. Про них боялися згадати . . .

Мрії молодости жахають старість.

Вірність.

Як виряжала в далеку дорогу, — поцілувала в уста й заплакала, а потім сказала:

— Буду сумувати й нудитись за тобою! В журбі буду думками линути до тебе і кликати до себе на розмову. Буду в серці носити кохання до тебе!...

Йому було приємно. Його тішило те, що за ним буде страждати серцем дружина, і він вийшов за ворота, високо піднявши чоло, а очі були повні відваги і вогню. В тих очах світилася надія повернутись переможцем, світилася віра положити свою голову в обійми друга.

Аж поки за обрій сховався, махала хусточкою, білою, як голуб, прикладала руку до чола і напружувала очі, щоб побачити його ще раз. А він, скупавшись останній раз в морі золотого проміння, розтавав, тремтячи разом з повітрям, і зникав з її очей.

Коли не стало надії побачити, — повернулася в кімнату, припала гарячим личком до білого ліжка, голосно тужила і казала:

— Коли-б повернувся хутчій, нічого-б не хотіла, бо не маю нічого миліщого за нього!

Коли-б повернувся, пригорнула-б до гарячого серця і цілувала б очі, бо він єдиний мій, бо йому одному вірна буду, аж доки піду в домовину.

Казала се і вірила, що так воно буде.

Як не стало сліз, — сіла в задумі, дивилася в далечінь, не помічаючи перед очима нічого, і думала:

— Нехай всі спокуси прийдуть до мене, нехай він десь там роки пробуває, та буду я до нього завжди линути душею, не забуду його ніколи, — аби він пам'ятав про мене!

І вірила, що то говорить само серце.

*

Коли минула сіра осінь, а за нею річками щезла біла холодна зіма і на зміну їй прийшла чарівна весна, що рясно вкрила землю барвистими килимами й оживила ввесь світ, тоді почула пісню соловейка.

Соловейко співав, а його не було.

— Коли-б прилинув мій милий тепер! — сказала і хрустнула пальцями, витягаючи перед себе руки, ніби ловлячи якусь незриму постать в обійми. — Ох, коли-б прилинув, щоб разом слухати сеї пісні! . . .

Соловейко співав. А вона сиділа на білій постелі, та думала про нього. Та його не було . . .

Коли на другий день пішла в садок, то зу-

стріла приятеля свого милого. Промовляла до нього і жалувала, що так довго нема милого.

— Серце згоріло від бажання бачити його коло себе! Ох, коли-б прийшов сеї весни додому! — казала се другові милого, а очі палали; вона горіла вогнем і вірила, ніби душа горить коханням до милого, що десь далеко добуває їй щастя.

*

А як знову увечері заспівав соловейко і задрімав під його чарівною колисковою піснею світ, вийшла вона в садок і знову побачила приятеля свого милого, і знову казала йому про милого, аж поки припала до його грудей . . .

. . . . . .

Як затих спів соловейка, а край неба запалав на сході червоною пеленою, тоді йшла з саду сумна та зів'яла, і думала важку думу, та шепотіла:

— Коли-б, коли-б не прийшов тепер мій милий! . . . Аби я не бачила його після сеї ночі . . .

V

Епільоґ

Осінь.

Вона приходить що разу якось то несподівано до мене.

Раптом зникають кудись золоті пасма радісних згуків, що оповивали перед тим душу, вмірають пелюстки Бажань, знімаються чари Життя і пливуть на крилах Байдужости в невідому далечінь . . . і приходить Вона.

Приходить завжди однаковою: вся в сірому, мов вилита із старої важкої криці, оповита Байдужістю, без зморщок, без думок, без світла, впивається холодними мутно-блакитними очима в душу, мов двома шматочками льоду і мовчки ллє Смуток в мою істоту. Стелить холодну стежку Смерти до глибини серця і нечутними кроками входить в найдальшу, в найчуткішу частину душі. Я чую Її присутність. Чую, як в'ялить Вона листки зелених Надій, зриває пелюстки з квіток життя, простилає килим з жовтого листя і сплітає з гострих, як кінці меча, паутин холодний трон для себе.

Некликана, небажана стає Богинею істоти моєї.

Всі протести й Бажання падають під ноги до Неї разом з жовтим листям. Холонуть і застигають червоними краплями в підніжках трону і лягають мертвими разками круг Неї. І топче Вона їх сірими, холодно-металевими ногами.

І я кланяюсь Їй.

Обіймаю холодні ноги і п'ю несвідомо холодне мовчання. Розливаю з кров'ю по тілу Її сірі думки, переймаюся Її бажанням і йду за Нею.

Поспішаю за Нею всюди, як хвиля за вітром, що збудив її мертві бажання: притиснутись до холодного берегового каміння.

Наші зори обіймаються, як душі закоханих в постать холодної Смерти. Сіра кирея Її вкриває щільно мене своїм холодом, своєю одноманітною фарбою байдужости і Ми виходимо в життя, щоб перетворити його в смерть.

В лабірінтах, заплутаних як думки самітного, спускаємось Ми в холодний ранок і чуємо, як в обіймах »Життя і Надія« співають гимн Відродженню.

В прозорім повітрі встає перший промінь Великого Світила, збірає в довгі низки золоті згуки того співу і сіє їх квітками над Миром.

І Мир простягає стотисячні руки до тих квіток, аби положити собі на чоло й ожити.

І я простягаю свою думку й свої зори до

тих квіток, аби притиснути їх до холодного серця, піти за Миром і зрадити свою Богиню.

І квітки під зором моїм в'януть, розтають і в безсиллі падають важким сизим туманом до ніг моєї Богині, в мою душу.

Вона того хоче...

Вона міцніше обгортає мене собою, міцніш сплітає свої зори з моїми, дише ними на Мир і застилає все важким туманом.

Не видно проміння. Не чути співу. Не відродившись, без боротьби, тоне весь Мир у сні. Все заснуло під зорами цариці моєї душі, заволоклось туманом, поплило на його безформних хвилях і злилося з киреєю без зморщок, в котру запутала Вона мене.

Тільки останній згук Надії десь глибоко квилить і просить Життя, що заховалось по той бік туману в зеленому парку. Я хочу піймати ті згуки, зогріти ними серце, обняти той зелений парк, де заховалося Життя.

Я хочу зрадити своїй холодній Богині.

Я хочу зрадити і боюсь думати про се, аби не убити життя, аби думка моя не торкнулась Її холодних ніг.

І думка моя падає до Її ніг і застигає там кришталевою Сльозою.

...Мовчки велить іти до зеленого парку.

...Як надходимо, ще все там живе. Зелені листки тремтять життям і борються з холодним туманом, що хвилями розходиться від Нашої

постаті. Вони перемагають його і проганяють в провалля, де панує пітьма. Старі дуби, як велетні, стоять і в байдужій задумі дивляться на ту боротьбу, а мертвими серцями всміхаються моїй Богині.

— Дивись на Життя! — каже мені холодними очима.

Се Її слова. Се перший подих вітру Смерти.

Я знаю їх. Я чув їх не раз. Я не хочу дивитись на Життя ніколи, а хочу пити його, хочу взяти його в обійми і злити в поцілунок з Надією.

Я не хочу дивитись і в сей раз...

І дивлюсь. Дивлюсь холодними льодовими обіймами своїх та Її зорів... Дивлюсь холодними очима своєї Цариці...

Нема більш боротьби з туманом, бо холодом нашого дихання обволікається весь парк. Жовтий листок в задумі зривається з гилки і на крилах Смерти тихо пливе до землі.

— Не треба падати! Пожди! Глянь на инших зелених! — квилить Надія десь у глубині мого серця.

— Не треба падати! Дивіться на могутніх Життям! До боротьби, за ними! До боротьби з туманом, щоб розвіяти його і злитись в поцілунок з гарячим сонцем!

І жовтий листок в задумі спиняється в морі повітря і по його блідо-зелених нервах промайнула Надія до Життя. Він зітхає бажан-

ням жити і в безсиллі схиляється на свого живого брата, щоб, обнявшись з ним, вступити в боротьбу з туманом.

Я дивлюсь . . . Ми дивимось на ті обійми . . .

І вже обидва вони тихо летять, жовті без ознаки Життя. Торкаються своїми холодними тілами инших. Водять за собою наші зори, та Смерть холодну як моя Богиня.

І де тільки падають наші зори — Смерть припиняє боротьбу, а туман налягає над красою.

Скрізь кольори зелені непомітно переходять в жовтобурі, в такі як убрання Розпуки, а з жовтобурих в сірі — як кирея, якою оповила мене Богиня-Осінь, якою я дихаю разом з Нею, яку я кохаю і починаю звати своїм Спокоєм.

Листки падають з дерев і мертвими жовтими плямами застилають поверхню озера, що розляглося серед вікового парку, серед трупів старих велетнів.

Листки падають і застилають масну стальову поверхню води. Смерть розвіває крила над ними і співає пісні, змішані з димом туману.

А вона сміється в моїй душі першими голками морозу і веде в Мир, де лишилося життя, щоб дихнути на його, заволокти Туманом і переконати мене в тім, що обійми Смерти міцніші за Життя.

VI

„Без волі“

За ґратами

(Нарис.)

Сумно.

Я виліз на ліжко і дивлюся у вікно, перевите густими залізними ґратами.

Видно клаптик неба, вкритого сірими, ніби арештанським сукном, хмарами, що своєю вагою, мов свинцем, давлять на землю і пригнічують всяке життя.

З хмар, мов крізь густе сито, сиплеться дощ і порощить в моє вікно. Згуки від його, змішані з пориванням вітрюги, нагадають мені про ті згуки, що я чув, коли засипали домовину. Грудки сухої землі падали і стогін важкий родили.

Мені здається, що я сиджу у тій домовині, а хтось знадвору засипає мене навіки.

Я миттю озираюсь і дійсність стверджує страшні мрії.

Щось важке давить на мене і не дає мені вільно дихати. Я боюсь задушитись перш, ніж засиплють мене.

Раптом пориваюсь я до вікна і притуляю лице до холодного заліза. Холод пасмами пронизує мої кістки і мозок мій трохи заспо-

коюється. Я дивлюсь крізь заялозене, роками не витиране, шкло.

Воно заплакане, замурзане і крізь його видно мало. Бачу лише вершечок якогось дерева з голими гиляками. На одній гилячці сидить пташина.

Я перший раз, після того, як вкинули мене сюди, бачу живе створіння.

Боже! яким би щасливим я почував себе, коли б мав зараз таку волю, як та пташина.

Їй далеко видно навкруги. Вона вільна літати над землею; вона не має на собі й на своїх бажаннях ланцюгів викованих иншими.

А я?!

Я не вільний піти до рідного батька, що там десь далеко зараз умірає. Не вільний почути його останнього слова, закрити йому очі й розважити стару неньку.

А за віщо все?

Мені кажуть, що я бунтарь. Але ж я добре знаю, що бунтарем взивали і Того, хто заспівав перший гімн волі . . . І, здається, що мордують мене на те, щоб справдити слова: »Чоловік чоловікові — звірь«.

Коли ж перестане людина, »вінець творіння«, бути катом і хижим звірем для таких-же людей, як і він сам? Коли-ж умре сліпа і дурна сила кулака і запанує сила розуму та серця?

— Ей! одійди геть од вікна, а то стрілять буду, — перервав мої мрії суворий голос.

Я глянув туди, звідкіля почулися сі згуки, і побачив холодну пельку рушниці, націленої просто на моє чоло.

Я одійшов геть.

Жаль і сум обценьками здавили моє серце і звалили мене на тверде ліжко.

Серце щеміло й ворушило питання: »Коли ж людина перестане бути хижим звірем«? . . .

Осіннім ранком

(Нарис.)

В темряві осінної мокрої ночі, що змішала небо і землю в одну страшну безодню, чуються згуки ланцюгів і шльопотіння ніг по грязюці.

То ведуть етапних.

Мов боячись свого вчинку і стидаючись перед світлом дня, конвойні поспішають вивести етапних з міста в таку добу, коли ще ніч не розв'язала очей свідкам . . .

— Шагу прибав! — чути слова проціжені крізь сціплені зуби, слова, повні злоби і зневаги. — Чого плентаєшся, як неживий?

І знову все мовчить; тільки частіш згуки ланцюгів та змішане в якесь безпорядне шльопотіння ногами показує, що слова ті мали силу.

Иноді вирветься з чиїхсь грудей тяжкий стогін, але прибитий дрібним дощем падає під ноги, сплітається з брязкотом ланцюгів і не лине далі за гурт.

— Ох, не можу, упаду . . . — чути голос якоїсь молодої істоти. Голос цей тремтить і плаче.

— Підведуть, — одповідає йому другий.

— Смирно! Ви, черті! . . . Приклада хочеш скоштувати? — завершує цю коротку розмову ще грубіший голос. І знову всі мовчать. І знову тільки брязкіт ланцюгів сумно розбиває тишу.

Минає довгий час.

— Не спиняйсь! . . . Жвавіш! . . . — підганяє то з одного, то з другого боку грізний голос вартового.

Їх вивели за місто і погнали мокрим шляхом назустріч ранкові, що злегка піднімав чорну заслону темряви.

Сірий гурт етапних, оточений лавою конвойних і дугою козаків на конях, здавався при світлі ранку одірваним і бережно обрубленим шматком якогось старого пошматованого убрання, на котрім були латки ріжних кольорів. Тут були уголовні в своїм сірім, як само життя їх, убранні, солдати в шинелях, і політичні в штатському.

На обличчях, жовтих і мокрих від дощу, лежали смуги втоми, а в очах світилася то байдужість то страждання, то ненависть, викликана образливими словами.

— Курнулось би тепер, — звертається якийсь уголовний до свого товариша-сусіди. — Хіба в рукав, щоб не бачили?

— Пожди, перейдем за будку, привал буде.

— Не витерплю.

— Що там за гомін? Ей, ви, лобуряки! — То козачий старший спиняє замір арештанта.

— Навіщо це козаки?

— Бояться, щоб політика не втекла.

— Скоро мабуть вернуться . . .

Ранок потроху скидає байдужість з облич гурту. То тут, то там чути гомін, а у відповідь йому погрози начальства . . .

Спереду, в тумані виявляється якась безформна сіра купа.

То перша будка, за котрою роблять »привал« етапні.

Брудна і гидка для звичайної людини, бажанним маяком здається вона для етапних.

Під будкою видно якусь постать.

Гурт наближається і бачить, що то жінка.

Вона гостро впилася в етапних своїми зчервонілими від сліз і безсоння очима і шукає в йому когось рідного. Губи шепочуть якісь невиразні слова, а руки не самохіть сплелися в пальцях і тремтять в розпуці.

— Сину мій! — скрикнула вона, коли порівнявсь з нею гурт етапних, і ніби під натиском якоїсь невідомої сили кинулась до етапних.

— Куда лізеш?

— До сина! Дозвольте!

— Проч звідсіль! — залунав крик старшого. — Я тобі покажу сина, старая дура!

— За що ж? — захлипувалася жінка.

— Иш знайшла синка між арештантами.

— Він не рештант... він... він невинно... — мати, простягаючи руки до гурту, поривалася туди, звідкіль дивилися на неї очі молодого хлопця, повні жалю і смутку.

— Проч, кажу тобі, поки честю прошу! Стидилася-б дура признаватись, що маєш такого сина.

— Тільки попрощатись... Він не винний! Благаю!

— Прогнать!

Два верховці кинулись до неї, вимахуючи грубими нагаями, і притисли її до будки, а вона поривалася слідком за гуртом, кричучи голосом повним благання і розпуки.

. . . . . .

Крик матери далеко рознісся навкруги. В йому чувся біль душі і тіла. А назустріч йому з гурту вирвався другий крик. То був страшний крик... Він покрив голос жінки, примусив всіх здрігнутись і глянути туди, де він родився...

— Марш далі! Привалу тут не буде! — скомандував старший.

Похнюпивши голови, з важкими думками плентається далі »партія«. Ранковий туман, змішаний з дощем, міцно обхоплює всіх, ніби бажаючи закрити від всього живого, що трапиться ще на довгім шляху...

Етапня

(Нарис.)

Четверта година ранку.

Мов чорною запаскою, вкрила темрява землю.

Спить мир, притомлений вагою життя.

Сплять і в пересильній тюрмі, покотом на брудній долівці етапні, залишивши собі право — бачити волю й краще життя у сні.

Забулося тяжке становище. Любий сон на крилах волі несе змучену людину в обійми родини й товариства. Поцілунки палять вогнем уста й щоки. Пальці терпнуть від щирого дружого стискання...

Любо втішатись щастям волі...

Але лиха доля стає на перешкоді і не дозволяє здовшити часу щасливого забуття.

Вартовий з запалом тарабанить у двері і голосно гукає вставати.

Хочеться запевнити себе, що голос вартового тільки сон, а сон уявити за дійсність; але даремно. Новий грюк у двері і голос вартового розбивають мрії і примушують вернутись до звичайного життя.

Ноги, втомлені вчорашньою ходьбою, ніби

заклякли, і з кожним рухом гострий біль проймає все тіло.

Чути прокльони й тяжкий стогін відусюди. І згуки від сього, міцно обнявшись з темрявою, натовпом линуть до неба, але, вдарившись об міцну кам'яну стелю, падають на тих, хто їх породив.

В однім кутку почулося нарікання на темряву й вимагання світла.

— Світла! Світла! — зірвалося з язика у всіх і полинуло за двері.

За дверима почулося тупання. Брязнули ключі, загуркотів засув і на порозі з'явилося дві постаті вартових з ліхтарями.

Світло й постаті вартових примусили жвавіш заворушитись і натягати на себе брудне шмаття.

Через пів години всі пересильні були у великій етапні.

Почалося обшукування.

Нема, здається, нічого огиднішого в світі, як обшукування людини людиною.

Один стоїть і тремтить від злости, образи і сорому, а другий запускає свої хижі пазурі усюди, мацає холодними пальцями тіло, а злісними очима шматує душу. Один не має права промовити слова, а другий лає його найбруднішими словами . . .

Пройшло важкої пів години.

Кожний з пересильних силкується забути

скоріш те знущання, якого зазнав де-кілька хвилин тому.

А прислужники, роздратовані тим, що нічого нелеґального, а для себе корисного, не знайшли у політичних, нахабно кинулись до угуловних, поводячись з ними гірш ніж з товарякою.

— Де коти, сукин син?! Програв?! — гремить голос з того кутка, де стовпились уголовні.

— Я тебе питаю де коти? Га?!

Не встигли втихнути останні згуки брудної лайки, як розляглися по всій казармі виляски важкої долоні й вихор нової, салдацької лайки . . .

Почувся розпачливий крик покривдженого.

Слів його не можна було розібрати, але й без того чувся ввесь жах наболілої душі, котра не змогла далі терпіти над собою знущання і обурилась всією силою проти неправди.

В сю хвилину забулася та сувора кара, що висить над непокірним арештантом, і на кожне слово обидчика, здивованого сміливістю арештанта, сипалась низка слів докору.

Не маючи надії зупинити арештанта лайкою, старший скомандував заткнути йому пельку.

Де-кільки здорових прислужників кинулись до арештанта і звалили його на брудну долівку.

Чути було якусь нерівну боротьбу і брязкіт ланцюгів.

Через кілька хвилин все скінчилось . . .

Всіх пересильних крім одного, вивели з казарми за ворота.

Ніч ще вкривала землю.

Темрява, змішана з холодним дощем, не давала можливости бачити, хто поруч тяжко стогне . . .

Почулася команда конвойних.

По коліна в грязюці, гублячи останнє шмаття й обув, пішли всі геть з міста . . .

До другої етапні . . .

Під новий рік.

Надії наші були марні.

Новий рік мусіли зустрічати у в'язниці. Ні сподіваного маніфесту, ні виступлення товаришів, про яке пронеслася чутка за кілька день до нового року, — нічого сього не було. І передодень нового року нічим не відріжнявся від ряду днів, що тяглися якоюсь довгою сірою стьожкою в нашому житті.

Сьогодня, як і вчора, рівно о шестій годині вечора, загуркотів засув коло дверей, брязнули ключі, грюкнула колодка і двоє уголовних внесли величезну посудину, а разом з нею і нестерпний сморід.

По якій хвилі увійшов в товаристві вартових »сам«. Похапцем перелічив в'язнів і обвівши камеру хитрими, як у лиса очима, зник за дверима.

Пролунали відгуки засува і завмерли десь далеко разом з кроками ревізії.

Запанувала мертва тиша, і тільки врядигоди порушували її клацання »вовчків« дверних, що дратували нас до неможливости.

Все точнісінько так, як і вчора, позавчора, тиждень тому, певно так, як і в той день,

коли вперше відкрилися сі двері, щоб проковтнути свою першу жертву.

Нас в камері було досить для того, щоб розбити сю тишу: навіть могли ми при бажанню одностайним голосом пробити кам'яні стіни і високі мури і нагадати про себе принаймні тим, що живуть поблизу в'язниці.

Але... але по що?

В камері було тихше, ніж звичайно. Кожний лежав на своїм місці на нарах, закутий в думи.

Про що хто думав, куди перенісся на крилах мрій, скільки незримих малюнків, малюнків повних життя, світла, постатів стояло тут — того не знати. Тиша і сутінь крали все. А виривати і кидати словами перед иншими — кому охота?

Час проходив.

Хтось з суміжньої камери дав знати, що хоче говорити.

Дрібний стук у відповідь: — Слухаю.

— Що каже? — жваво запитав Овсій Жила.

Се був селянин, зачислений до політичних за якусь »пустяшну історію«, як він казав завжди у відповідь на зацікавлення цікавих.

З усіх присутніх його найбільше давила в'язниця і до кожного слова прислухався він повний надій, що оттут саме і почує про волю.

— Каже, що випускають нас, — з усмішкою відповів стукальщик.

— Невже? — схопився Овсій. — А ну спитайте, товаришу, коли.

— На свистунів ярмарок.

— Чорти! — з розчаруванням кинув Овсій не знати по чиїй адресі і ліг на своє місце.

Знову стук:

— Чи відомо товаришам, що наближається новий рік? Одинадцята година.

— Ну?

— Будемо зустрічати, — чується стук.

Перестукування збудило нашу цікавість і розігнало тишу.

Постановили зустріти новий рік. Бажання хоч кілька годин провести не так, як звичайно, розворушило всіх.

За кілька хвилин проґрама свята була вироблена і прийнята більшістю голосів.

Рішучо відмовився тільки Овсій.

— І охота вам кумедію ломать, от ще! — промовив він і одвернувся до стіни.

— Треба, товаришу, показати їм, що дух наш не прибитий в кінець, — озвався якийсь молодий хлопець.

— Ет, найшов де показувать! Лягали б спати, а то . . . — Та й замовк. І не знати властиво було, чому Овсієві не до серця ся зустріч, — чи не хотів розвережувати болючої рани смутку за домом, чи просто боявся ще одної »пустяшної історії«.

*

Всі взялися до приготовлення. Робилося все тихо; ніби тіні, ходили між нарами беззгучно людські постаті і чогось шукали. По хвилі збилися всі в куток, черкнувсь сірник, і одна за другою у кожного в руках спалахнули свічки, як зорі в темну ніч.

Яким шляхом в сю домовину попали свічки, того ніхто не скаже.

— Товариші! — напів чутно промовив один з гурту, — в той час, коли там, за цими мурами, ввесь мир вільно переходить поріг, що відділяє рік старий від нового . . .

Постаті тісніше стислися до купи і довгі тіні полізли на стелю.

Промова лилася тихо і, проникаючи в серця, будила жагу життя і волі.

Скінчив промовець і тихий лагідний хор розлив згуки похоронного маршу по камері. Пісня лилася так тихо, що згуки не линули за двері і не будили сторожі. І в пісні тій, здавалося, брала участь вся камера зо всією брудною обстановою. Навіть Овсій, що рішуче відмовився від зустрічі нового року, підвівся на лікоть і пив сумні згуки, повні любови до тих, що загинули і віщування недалекого відродження.

А згуки лилися, захоплювали в свої обійми душі людей, з'єднаних спільним життям, розбуджували жагу до чогось гарного, могутнього і з тихих, сумних переходили

в пісню, що дихає закликом до побіди і волі.

Згуки лилися і вели за собою всю камеру. Все ожило і тремтіло...

На башті пробило дванадцять саме в той час як скінчився спів. Кожний відгук дзвону гострими стрілами пробивав замуроване снігом вікно і нагадував, що »новий« прийшов.

— П'ють десь тепер пани. У, сволочі! — кинув Овсій.

— П'ють десь і наші, — потішив хтось його.

— Сльози п'ють свої, коли не кров, а то може здихають з голоду. Хе, п'ють десь! — перекривив Овсій того, що мав замір втішити його.

Встав рішучо з нар і почав нервово ходити з кутка в куток, як звір, що попав з волі в клітку.

— Тільки сон прогнали, — ніби виправдуючи свою лють, кинув Овсій, — теж знайшли де новий рік зустрічать.

Таким Овсія ніхто ще не бачив і всі старалися, щоб не розлютовати його більше.

Посідали на нарах і коротали час в споминах про минуле. Кожний мав чим поділитись, кожний лишив в житті щось не дороблене, щось почате, або задумане, розлучився з чимсь дорогим, що тягло його до себе.

Один на зміну другому виступали по черзі з словами і несли перед товаришами то спо-

віді, то вражіння, що лишилися там, по той бік стін.

Овсій все ходив. Ходив чужий і холодний до всього, що говорили. Якісь гострі думки водили його довгу постать по камері і заплутували в свої сіті...

...— І тепер вона десь там чекає. Не знає навіть, що зо мною. Може плаче, думає, що загинув десь. А може догадується. Ех, жаль, братця, — докінчує згадки про своє кохання якийсь прикащик.

— Дурощі. Ну, звичайно дурощі, — гукнув Овсій.— За чим жаль його бере. Тут не те, та й то мовчу... Що? Не вірите? Думаєте, брешу?

І, не чекаючи нашої відповіді, нервово переступаючи з місця на місце, почав оповідати:

— Жаль бере його за дівчиною, — ет, знайшов чим жалітись. Тут може не те душу скребе, та не жаліюсь... І взяли мене за дурницю, за образу попа: взяли, просто нізащо взяли. Приїхали і взяли. А там... Е, та що й говорити. Сем'я он гине без мене, а його, жаль бач за ким бере... З осени сидю, четвертий місяць вже минув. Жито не сіяне, худоба гине; поцінували вже корову за подушне... В хаті плач, холод і голод... Жінка в гарячці третій тиждень лежить. А ті що? Старшому четвертий рік. Поміч з його?... Все гине, все чисто. А за що? Ну скажіть мені, за що? Що, не скажете?

І чим далі тим більше та більше розпалювався Овсій та сипав словами. З заплутаних думок його важким стогоном падали скарги та прокльони. Очі то блищали полум'ям, то заволікалися туманом, губи тремтіли і постать вся дріжала.

— Не можу більше бути тут. Не можу, пустіть! — скрикнув несамовито Овсій і почав гатити в двері зо всієї сили.

В мент прокинулася вся тюрьма. Зо всіх боків стукали в стіни і питали, що сталося. Двері всіх камер тріщали і весь будинок гремів, як домовина від грудок, що падають на неї.

Заклацали замки. Сторожа була на поготові вступити в бій з безоружними знервованими в'язнями.

— Що сталося? Що сталося таке? — кричав помішник старшого, — стрілять буду!

— Чоловік заслаб. Он Жила.

Овсій після високого напруження стомлений лежав уже на нарах. Голова йому горіла, конвульсійні зітхання і сльози душили його.

— Що з тобою? Чого розходився?

— Додому . . . діти . . . — захлипав Овсій.

— А в карцер не хочеш? Беріть його.

Вартові наблизилися і простягли руки до Овсія.

Раптом скочив він і очі йому запалали огнем.

— Що? В карцер? — вигукнув, — мене в карцер, ироди трекляті? Ще мало вам мук? Геть від мене!

З неймовірною силою вирвав Овсій з нар шматок дошки і почав вимахувати на всі боки.

Його знервованість оплутовувала нас як павутиння і будила якусь скажену біль за образу людини.

Почувся перший вистріл . . .

Галас заповнив камеру. З його вирвався дикий голос Овсія.

Тюрма гула і стогнала до ранку.

І перші проміння новорічнього світила крізь клаптик незамурованого скла впали на нари, де лежав до приїзду слідчого мертвий Овсій.

В тюрмі було тихо, як в домовині.

Під Свято.

Сьогодня свят вечір.

Вечеря готова, стіл прибраний. Всюди празниковий настрій, а вона сидить край столу, схилившись на руку, і ковтає сльози.

Усе навкруги сміється і ніби в щасті купається, а її серце обгорнув смуток і затулив темним покрівцем очі, щоб не бачила того щастя.

З пекарні увійшло троє малих і посідали рядком на білій лавці. Умиті, зодягнені в біленькі сорочки, вони нагадують рядок пташок, що мають зараз знятись і полинути далеко в повітря. Очі світяться бажанням щебетати голосно, радісно, та ніби боячись злякати тугу матері, шепотять тихо про свої дитячі справи...

З надвору, в маленькі вікна з почорнілими рямцями, вже суне вечірня темрява і бореться з світлом лямпадки, що висить перед божницею на червоних ретязках. Світло те спалахує жовтою плямою і освічує чепурно побілені стіни, суворі обличчя святих на образах, долівку, затрушену сіном, і кладе по стінах довгі тіні від жінки та дітей.

В своїй боротьбі з темрявою — світло нагадує живу істоту, що впавши в обійми смерти, ще має надію побороти її і запалати рівним огнем життя.

— Скоро вечерю почнуть носити, — шепче старша дівчинка.

— І ми понесемо до хрещеного, — одповідає їй непевний голосок.

— Як мати пустять. Треба ще перше самим дома повечеряти.

— Мамо! Коли ми будемо вечеряти? — голосно питає найменша дівчинка. Голос її дзвінко лунає по хаті, розбиває тишу, жене її геть і виводить жінку з того замислення, в якому вона, здавалось, потонула навіки . . .

— Зараз, доню . . .

Зітхнула, встала. Вигортає жару з печі, кладе в черепочок, сипле туди грудочки ладану і, христячись, розпускає дим по хаті.

— Ставайте молитись Богу!

Перед образами рядок біленьких діток весело проказує молитву.

— Господи помилуй матусю, татуся . . .

— Мамо, а чого й досі нема татка? Ви ж казали, що скоро прийдуть, — перебила молитву маленька дівчинка.

— Молись, грішка про друге балакати, — спиняє її мати й проказує далі молитви.

Скінчили молитву й посідали круг столу, застеленого квіточною скатертиною. На по-

куті в сіні, стояли горшки з кутею і узваром, а поруч на лаві сиротливо дивилося порожнє місце, де завше в сей вечір сідав батько.

Діти смакували празникову страву й мріяли про те, що понесуть вечерю до хрещеного батька, а мати ні до чого й не торкнулася. Сумні очі її блукали по дитячих голівках і набірали ще більше смутку.

— Мамо! — а понесемо ми вечерю до хрещеного батька?

— Сидіть, дітки, дома...

— А ви ж казали, що треба нести вечерю, що так Бог велів.

Зрештою вони таки одпросилися й пішли з вечерею.

Вона лишилася в хаті з своїм смутком, та з немовлятком, що безпечно спало в колисці. Поприбірала зі столу, перемила миски й сіла, обнявшись з журбою. Та журба впивалася в неї незримими пазурями, цілувала поцілунками отрути, присипляла думки і сковувала тяжкими ланцюгами тіло.

Мале заворушилося в колисці, сплакнуло й визволило матір з обіймів задуми.

Схилилася над колискою, годує дитину, а журба оплітає її, як павук павутинням.

— Чого-ж нема? Повинен бути. Сам-же казав, швидко випустять... Ох, чи випустять?...

Попережаючи одна другу, думки її ведуть

в те минуле, коли чоловік її був на волі, боровся за своє й чуже життя... Потім осінні сірі дні, дощі, жандарми з гострими шаблями, го́род, в'язниця... Думки перескакують одна поперед другої, і в голові встають сумні картини.

Раптом рипнули двері. Увіходить він. Блідий, змучений, заріс бородою.

— Боже!... Прийшов!...

— Прийшов. Випустили.

Сідає на лаві і дивиться на неї.

Як ясочка, впадає коло нього. Милує його словами, пригортає до серця і п'є ті чари кохання, що пізнала в той час, коли вперший раз подала йому руку свою. Дивиться йому в очі повні страждання, розпитує.

— Як ти змарнів! і такий сумний! Зовсім як тоді, коли я приїздила до тебе на побачення. Але тоді ти оповідав хоч про своє життя. Чого ж тепер сумуєш?... Ти голодний? Зараз дам вечеряти; ми вже повечеряли; діти понесли вечерю до хрещеного батька. Отто будуть раді, як вернуться! Все питали чи швидко татко прийде? Все сподівалися. Сідай же, серце, до столу.

— Не турбуйся. Дай спочину... дома...

Вона сідає поруч і, пригорнувшись до нього, слухає оповідання про його життя.

— Тяжко мені було... Якісь люди сидять поруч без праці, нудьгують, сваряться, знева-

жають один одного, зривають ненависть при найменшій нагоді. Коли мене вкинули туди, я не міг опам'ятатись, де я. Мені все здавалося, що хтось пожартував, закинув мене на одну хвилину в якусь брудну клітку. Люди здавалися звірями. Вони ходили з кутка в куток, метушились і злісно дивилися навкруги; та мені було їх шкода . . . Хотілося допомогти їм, вирвати на волю. Та що ж, коли отті суворі люди з шаблюками й пистолями, позбавили мене самого волі й спромоги! . . . Все було тільки й думки: »за віщо?« Ніхто не міг дати одповіді . . . Хотів-би втопити журбу в праці, так там і праці не дають, мабуть для того, щоб тяжче було. Прохав я, благав дати яку-небудь роботу; але ні. Кажуть: — »п а н у й«! Тільки думками й жив . . . Все тільки й думки було, що скоро я буду між вами, візьмуся знову за господарство й забуду про самотину, про страждання . . . Тільки тією надією й жив!

— Але-ж надія та справдилася! — Вона впилася очима в його обличчя, рада та щаслива. Але на неї дивилися очі, повні смутку.

— Чого-ж ти смутний такий?

— Бо не все ще сказав . . . Мене випустили з умовою . . .

— Як то з умовою? Може щоб знову вернувся? О, ні, сього не буде. Я не пущу тебе!

Я захищу своїми грудьми. Я не дам, щоб знову над тобою знущалися!

— Ні, не те. Ти сама пустиш, коли почуєш ту умову; ти навіть гнатимеш мене!... Але я не піду. Не піду! Чуєш? — Він скочив з лави і почав ходити по хаті, позираючи навкруги злісними очима.

— Вони сказали мені, щоб замісць себе я послав їм своїх дітей. Чуєш? І я згодився. Усіх послати. Навіть Івасика згодився віддати, вийняти з колиски. Згодився їм всіх дітей віддати на посміх, на муку. Я мушу віддати, бо вони мають силу і сами вирвуть їх у мене, коли не дам.

— Що ти кажеш? Схаменись! — тремтіла вона.

— Я правду кажу. Дивись! Я беру сього першого і несу їм. — Він простяг якісь не людські страшні руки до колиски.

Вмент прокинулось почуття матері. Жінка стала перед колискою і заступила до неї дорогу.

— Пусти! — вилетіло грізне слово.

— Не дам! Не пущу!

— Не хочеш дати, — то сам візму!

Він обхопив її своїми руками, немилосердно давив у груди і одпихав геть од колиски; але вона наважилась до смерти боронити свою дитину.

В сю хвилину він здавався їй чужим, зві-

рем, а не тим щирим чоловіком, що за щастя дітей своїх міг на смерть іти. Вона рада би була задавити його, знищити, як хижого звіря, але почувала несилу, бачила, що він її переможе і гукала на ґвалт. Та не було допомоги. Навкруги нікого. Тільки стіни нерухомо дивилися на їхню боротьбу. Нарешті вона одіпхнула геть його і, тяжко дихаючи, дивилася на сю людину.

Він блідий, як смерть, стояв, схиливши голову, і дивився на неї очима, повними жалю.

— Ти не дала мені дитини, — почав він тихо. — Так. Я це знав. Я знав, що ти мати, і тільки хотів упевнитись, що для тебе рідніше. Я не візьму тепер, не візьму, і зостануся з тобою, з вами. Зостануся сьогодня, завтра, на всі свята, зостануся на віки. То я пожартував. Мене випустили зовсім. Чого-ж ти стоїш? Не віриш? Вірь, моя голубко, що се правда.

Останні слова сказав він таким тихим, таким ласкавим і привабним голосом, що вона забула все те, що було за хвилину, і опинилася в його обіймах.

— Ти не підеш? Ти пожартував? Ти не візьмеш дітей і не кинеш нас? Ми всі будемо справляти свято вкупі і не будемо самітними! . . .

Вона все більше пригорталася до нього і почувала, що обійми його росли і давили її;

але було так любо коло нього, що вона не хотіла визволятись. Її уста шепотіли одно: не підеш... не підеш... І вся істота чула відповідь: »Ні. З вами навіки«...

— Мамо! Мамо! хрещений батько дав мені п'ятака!

То мовила дівчинка, сіпаючи за рукав матір, схилену над колискою. То доня гукала радісним голосом. А мати, кинувшись і розплющивши очі, побачила круг себе діток, що з почервонілими личками оповідали їй про своє свято. Вони всі були тут веселі, щасливі... Та не було тільки його...

VII

З книги минулого

У Світ

(Уривок з повісти.)

Петро ходив з кутка в куток по хаті та снував чорні думи, а на ослоні, під голою стіною, сиділа його Улита та споряжала в далеку дорогу синочка Яцька.

— Гляди ж, аби не збили тебе з розуму чужі люди, городські волоцюги. Пам'ятай, що казали тобі дома батько й мати, та й роби по їх слову, а найпаче пам'ятай, що треба шануватись, аби не ввів у сором нас. Не марнуй ні часу ні копійчини, бо сам бачиш, які злидні напосіли . . . що й не раді, а треба . . .

Казала так до Яцька та кропила йому дорогу дрібними сльозами.

А Яцько слухав ті слова і не знав, що йому відповідати, бо перший раз так до нього говорила мати. Не знав він, чому як-раз тепер сумує батько і плаче мати.

Йому минуло вже тринадцять, скінчив вже школу, а тепер мусить іти до міста на заробітки. Се все здавалося йому таким простим, таким звичайним, що не варто було ні слів ні сліз.

— Піду з дому, — гадав він, — побуду

який час в місті, принесу грошей, віддам їх батькові, та й знову все як і було.

Його навіть манило те невідоме, що ховалося десь там, далеко, за полем звичайного життя, за тим що давала щоденно дійсність. Місто вабило його своєю таємничістю.

— Там все так гарно десь мусить бути, — думав він не раз. — Все блищить певно, сяє... Он приїздив до школи якийсь пан на екзамен, теж з міста. Такий поважний, увесь в золоті. Ой, як там гарно мусить бути!

І в голові його проходили один за другим малюнки, що справді були остільки гарними, остільки далекими від дійсного життя в місті. Не раз здавалося йому, що він сам в місті вже виступає паном таким великим, поважним, в убранні з золотими ґудзиками.

— Завтра йду до міста, — ділився він з товаришами на передодні, — мушу вже взятись до діла. Мушу нарешті помогти старому, а то зовсім хазяйство розлазиться.

Говорив і вірив, що дійсно все в хазяйстві залежить від того, чи піде він до міста чи ні, а тому так рішучо і ставив собі за обов'язок конче вийти завтра.

Товариші дивилися на нього з заздрістю і з поважанням, яко на людину, що вже щось значить, а Яцько з того набирав сили та рішучости.

І коли сьогодня побачив, з яким жалем

виряжають його, то був більш здивований, ніж засмучений.

*

Як скінчила споряжати — поцілувала в голову.

— Нехай щастить доля на все добре!

Попрощався з матіррю, поцілував менших брата та сестру і глянув на батька.

— А чи й з ним прощатись мусю, — подумав. — Великі прощаються з усіма.

Підійшов і простяг руку.

— Я проведу тебе геть далі, — промовив батько, не дивлячись на Яцька.

Як виходили з дому, то мати голосила і кидала перші зерна смутку в Яцькову душу, а діти просили, щоб приніс з міста гостинця.

— Принесу, багато принесу гостинців, тільки глядіть слухайте маму, — говорив як дорослий до менших, і вже мріяв про те, що саме кому мусить принести.

— І коника принесеш?

— І коника.

— А намиста купиш? — сказала сестриця.

— І намиста — усього принесу.

— А скоро принесеш? — запитали діти в один голос, — раді, що Яцько йде з дому.

Яцько не міг відповісти. Довгий ряд днів будучини став перед ним. Глянув на матір, що гірко плакала і жаль стиснув йому серце, та заслав очі пеленою мокрого туману.

— Ходім, — промовив батько і з поспіхом вийшов за двері . . .

На дворі ще раз прощався з усіма. Цілував мокре від сліз лице матері, сестру і брата, що раптом з веселого настрою перейшили до сліз і наповнили двір плачем.

Пішли не оглядаючись через сади та левади до широкого шляху, що гадюкою вився і ховався десь далеко в небозводі. Яцько йшов гордо, з почуттям того, що він вже на порозі нового життя, а Петро все обминав такі місця, де би могли трапитись люди, та схиливши голову, волік за собою тяжку якусь думу.

Як вийшли на широку дорогу — стали ніби по змові і глянули один одному в вічі.

— Ну що ж? — почав зітхнувши Петро, — але чомусь то раптом спинився і ніби вагався говорити далі.

Яцько пильно подивився на батька.

— А про те, я ще з тобою пройду далі, — закінчив він і рішучо пішов вперед, ніби поспішаючи втікти від чогось важкого, що от от раптом дожене його і насяде всею вагою своєю.

Яцько мовчки поспішав за ним, поглядав на батька і чекав, що нарешті він скаже щось і поверне додому. А Петро все мовчав. І тільки коли пройшли вже досить для того, щоб далі мовчати, спинився Петро і промовив.

— Ну, а тепер вже ти сам. Гляди ж, Яцю, не той . . . Я не радий, але . . . Прощай . . .

Нахилився до Яцька і поцілував його міцно в губи, притиснувши до грудей його маленьку руку.

Яцько відчув тремтячі губи, але не міг глянути на батька і гнав від себе ту думку, що батько зараз плаче.

— Прощайте, — промовив якимсь чужим голосом. — Я вам напишу з города про те, де наймусь. — Хотів крикнути: »Не журіться, тату«, — але чомусь міцно стис батькову руку, поцілував її і, не глянувши, пішов сам далі, лишивши батька на тому місці, де прощалися.

Довго не міг оглянутись Яцько.

— А ну ж і досі стоїть на тому місці, або йде слідком за мною. — Ся думка його стримувала і лякала.

Тільки коли перейшов другу балочку, оглянувся крадькома і побачив, як батько тихо, схиливши голову, між зеленими житами йшов до села, не оглядаючись в той бік, де був Яцько,

— Пішли додому, — зітхнув Яцько, ніби скидаючи якийсь тягар з серця. Зробилося йому якось то легко, просторо в грудях, щось гарне нове заповняло йому всю істоту і розросталося, як квіти, омиті весяним дощем.

Навкруги було світло, зелено. Життя спі-

вало на тисячу голосів і все купалося в весняних промінях сонця. Се все було таким близьким, таким своїм для Яцька, що він не відчував самотности і радо йшов вперед назустріч тому невідомому, що манило його до себе. По дорозі звертав часто, рвав жмутами квітки, вкривав ними голову і приєднувався піснею до співу природи та мішав мотіви божественні, що виніс з школи разом з иншими здобутками, з своїми рідними, що всмоктав в душу разом з усим тим, що брав від батьків змалечку.

— Та гей! лугом іду,
Коня веду;
Розвивайся, луже! . . .

Затягав своїм дзвінким голосом і раптом переходив на »Коль славен«. З під ніг схоплювалися метелики ріжних кольорів, вилискувалися перед сонцем і тягли за собою Яцька. Біг за ними, вимахував ломакою і сміявся від того, що не міг ні одного влучити по крильцях. А як стомлювався, звертав в гущавину трави, падав горілиць і дивився в безодню блакитну та купався в ній всею істотою.

Тридцять верст пройшов залюбки і над вечір був уже перед містом.

Ще здалеку побачив ряд димарів, що високо піднесли свої верхи по над закутий

в густий туман город і дихали клубками чорного диму.

Чим більш наближався до міста, тим гостріше відчував, як кидала його сміливість, веселість і в душу залазили гострі шпильки якогось непокою, жаху.

— Прийду зарання — гадав, — і просто до когось на роботу. Завтра б можна й почати.

Куди саме, на яку роботу пристане Яцько — про те він не думав. Він був тільки певен в тому, що робота мусить знайтись зараз, що завтра він вже буде заробляти гроші і потішить тим »старого«.

Вже сонце зайшло і почало темніти, коли прийшов до міста.

Місто лежало на березі моря під горою, що круто спускалася стіною над городом.

Перед Яцьком город був як на долоні. Пив очима красу домів, садів, рівних улиць і п'янів від гаму та шуму, що хвилями безупинно розлягався всюди.

— Куди ж тут? — промайнуло в голові у Яцька і заворушилася вперше думка про те, що може роботи й не буде.

Під горою, як раз де починалася головна улиця — стояв височезний будинок на кілька поверхів. Двері першого поверху були відчинені і звідтіля плили якісь безпорядні згуки, змішані з світлом від електричних ламп.

Яцько заглянув у двері. Ряди столів, а за столами сиділи купи людей. Властиво Яцько відразу не міг зрозуміти, що то за люди. Всі вони кричали, гукали, і тонули в клубках диму, що хмарами застилав всю кімнату.

Насмілився і переступив поріг.

— Тобі що треба? — суворо запитав весь виголений якийсь »пан«, що стояв коло дверей.

— Я би хотів до вашої ласки.

— Що? говори!

— Та хотів би побачити хазяїна.

— Там, он за стойкою.

В кутку, далеко за столами за стойкою, заставленою пляшками, баклажанами та мисочками з шматочками хліба, стояла величезна, вигодована постать і дивилася якимсь масним поглядом навкруги.

— Тобі що, хлопче?

— Я хотів до вас на роботу, — промовив Яцько.

— Що, що?

— Хотів найнятись до вас, кажу, бо . . .

— Тут нема місця, — перебив його хазяїн. Тут питейне заведеніє.

Яцько обвів очима всю п'яну публіку і подивився на шинкаря.

— Нема, кажу, тут місця, ну!?

Вийшов скоренько і пішов широким пішоходом поміж лавою людей, що сунули проти

нього і перед ним. Спочатку оглядав усіх, здоровкався до панів, знімаючи шапку, але помітив, що на нього ніхто не звертає уваги, перестав здіймати шапку і злився сам з ріжноманітним натовпом людським.

Часом його увагу притягало до себе якесь вікно, заставлене надзвичайними чудернацькими річами. Він спинявся перед ним, довго стояв і милувався в тих роскошах, що були так близько і так далеко від нього. Потім розбуджений якимсь з необережних пішоходів, озирався навкруги і знову йшов далі. Попробував ще заходити в де-які крамниці і магазини, але всюди чув: — »Не треба«.

Зневірря в тому, що місця не знайде, закрадалося до нього в думку, а разом з ним і жах. Після кожної невдачі все більш та більш відчувалося, що він чужий тут і нікому діла нема до нього. Блукав улицями та збірав думки докупи, а вони розлазилися на всі боки і робили його немічним.

Людей все ставало менше та менше.

Один по одному гасли ліхтарі і затихав поволі шум. Город закутувався в тишу ночі і сон розвівав над ним свої чорні крила.

— Але де будеш спати? — запитав себе думкою Яцько. До сього часу йому се не йшло в голову. Він був захоплений шуканням посади, та новим життям, життям, що розливалося навкруги його.

Озирнувся навкруги. Ні одної хати. Всюду будинки, закуті в темряву, чужі, холодні.

— Постукати? — міркує Яцько, — але ж чи то пустять пани на ніч? — проходив один за другим великі будинки.

— Десь сплять вже наші — гадає. Картина того, що лишив далеко за собою, стала перед ним. Там таке вбожество, такі злидні. На голій землі сплять всі. Але як би хотів бути Яцько зараз там, дома.

Спинився на розі і почав вдивлятися. Навкруги тихо, темно. З темряви виросли постаті величезних будинків і дихають жахом на Яцька.

Стояв, тремтів і плакав.

— А ти що тут стоїш? — почувся над головою у Яцька голос.

Яцько глянув на темну постать, що схилилася над ним.

— Я, я не знаю, де би тут заночувати . . . На роботу прийшов.

— Гм. А знайомих маєш?

— Нікого.

— І грошей не маєш?

— Не маю.

— То я тобі ражу, хлопче, йти до пріюту.

— То де роботу можна знайти?

— Ні, заночувати без грошей. Підеш просто сею улицею і через два квартали буде великий будинок вліво — то там постукаєш.

— А може би ви, паночку, пустили мене на ніч? я тільки до ранку.

— Ні, не маю де покласти тебе, — промовив пан і пішов вздовж улиці, а Яцько ще гірше заплакав. Ішов улицею, губив сльози і дивився великого будинка, де би можна заночувати. Але всі будинки були однаково великі і всі однаково чужі.

— Се вже мабуть семий квартал прохожу — гадав собі Яцько і йшов все далі. Доми чим далі були все менші та менші і стояли далі один від другого.

Нарешті зовсім рідко почали траплятись, а натомісць тяглися довгі баркани, за ними кучеряві сади. Та згодом і се скінчилося. Поминув забори Яцько і вийшов в широкий степ, що дихав весною і манив на своє лоно. Яцько був зморений, голодний і прибитий першою невдачою. Звернув з шляху і зайшов в густу траву.

— Сяду тут . . . Хай . . . нічого, — потішав себе схлипуючи. — Нічого, можу й тут заночувати, аби завтра поталанило знайти працю.

Ліг на м'ягкій траві, заложив руки під голову і дивився в глибоке небо, уквітчане зорями, та тонув в споминах про минулий день свого виходу в світ. А сон тихо розкидав крила над ним, обгортав його і ніс в те місце, де прощався з батьком, та не розумів, чого той тремтів, цілуючи його на дорогу.

II.

Яцько прокинувся і раптом скочив на ноги. Навкруги розстилалося широке зелене поле. Осяяне ранковим світлом сонця, блищало воно і вигравало перлами роси. Здалеку доносився шум моря і шум з міста, а над тим розливався тисячеголосий спів природи.

Співала земля, співало повітря, співало все і грало на срібних ранкових струнах хвалебну пісню. Яцько потонув в тій пісні, стояв і дивився в далечінь, де море вилискувалося перед сонцем.

— Гарно як! Боже, як тут гарно!

Глянув в той бік, де ростилалося місто і схилив голову під натиском згадок про вчорашній вечір.

— Треба йти. Може в день зможу найти щось собі.

Полапав в торбинці, нема хліба ні крихотки.

— Ну що ж, перетерпимо поки-що, а там на хазяйські харчі.

Пішов легкою ходою до города.

Вже була дев'ята година ранку, коли вступив до перших рядів крамниць.

Скрізь двері було одчинено вже і пахощі печеного та вареного били з трахтирів, та чайних і дратували Яцька. Їсти хотілося страшенно. Вчора увечері, якось, не відчував сього за новими враженнями; за те сьогодня

голод прокинувся разом з Яцьком і смоктав його все більше та більше.

— Як би так зайти до когось та попросити. Просто зайти і сказати, що забився в чужий край на роботу, та й витратився, — думав Яцько і проходив одні за другими двері, одні за другими вікна, але не заходив туди, хоч і не бачив в тому нічого злого, бо ж не раз бачив, як дома заходили до батька странники та подорожні і трапезували, як дома. Якийсь загальний настрій міста застерігав його проти сього. Все казало, що тут не дадуть, не поділються як на селі. Думку про те, щоб спробувати просити їсти, Яцько гнав від себе як найдальше.

— Місця, місця шукати треба, і то як найскорше мушу се зробити.

Як і вчора, почав заходити в крамниці і спочатку вибірав, які на його погляд були найбільше відповідними для нього, але потім пішов під ряд. З дверей в двері заходив.

— Чи не можна до вас, паночку, нанятись? — питає.

— А звідкіля ти будеш? — питав крамарь.

— Та з села прийшов на роботу, з мужиків, але я грамотний, читати й писати можу, так може у вас...

— А пашпорт маєш?

— А маю, маю я, паночку, взяв у волости

на рік, а там . . . — і ліз вже до кишені, щоб показати пашпорта.

— Ні, не треба, не треба, я тільки так, нам не треба тебе зовсім.

І се майже всюди чув Яцько. В деяких крамницях довго розпитували його, реготали, розглядали його з усіх боків, а потім показували на двері, в де-яких просто сухо відмовляли, а в инших виряжали суворим голосом та лайкою.

— І то так трудно прийняти на місце; такі багачі, — зітхав Яцько, вийшовши на вулицю.

Переходячи з одної улиці на другу, та заходячи всюди, де тільки двері були не замкнені, Яцько нарешті вийшов на площу, що тяглася по над берегом моря. Безкрая площа води тремтіла і вилискувалася проти сонця. Як жива істота зітхала вона і манила до себе.

Яцько перший раз побачив зблизька море і опинився перед ним, як зачарований. На яку мить забув він і про голод, що мучив його і про свої марні шукання посади. Сів на жовтому піску коло самого берега і слухав спів моря, та сплітав його з журбою.

На березі життя кипіло. Великі люди й діти гуртами сиділи всюди, вештались, а де-які купалися, хоч було ще досить холодно робити се. Яцько був самітним тут і переводив свої

погляди з моря на людей і з людей на море. Але се дало йому забуття не на довго.

Думки про те, що вже другий день лазить і не може знайти посади, не давали спокою.

— Аби хоч на харч поки заробити, бо їсти все ж треба. Але де я тут можу заробити? Як би хоч хазяїни жили, то може би за кучеря або пастуха, а то все пани то й не приймають за прикащика. Таке хоч додому вертай!

Думка про те, щоб повернутись додому, виникала у нього сьогодня після кожної невдачі, але Яцько боявся того й думати.

— Що скажуть усі? »Наслужив парубок,« сміяти-муться. — Ні, шукати треба посади. — І шукав, та мріяв про те, щоб хоч поїсти десь, та все було дарма.

— Нам бідакам всюди не везе, он увесь берег загатили пани, гуляють все. А я сьогодня говію без їжі. — Глянув на небо.

— Десь вже з півдня буде, вже всі пообідали, а тут . . . — жаль стис серце; схилив голову між коліна та й застиг, потонувши зорами в морі.

Люди проходили мимо, часом підбігали хлопчаки, зачіпали Яцька словами, розпитували, реготали з його суму, та й тікали геть. А він сидів, та слухав крик голоду, що рішучо заявляв про себе в тілі.

— Може ще до вечора знайду, — та й встав, щоб іти. Ноги йому трусилися спочатку

і тупо боліли, тіло ломила втома. Ступив два рази і спинився. Земля тягла всю постать його до себе. Але не піддався і пішов.

Проходив через садок, де бавилися діти та й сів на лаві спочити. Безмежна веселість та сміх дитячий захопили його на яку мить і перенесли в рідні місця в гурт школярів товаришів. Щось манило Яцька до дітей, хотів підійти, поговорити, розпитати, але ж... чи то можна підійти до панів.

Сидів та й думав, як би се зробити. Нараз щось упало до його ніг, а за тим підбігла дівчина.

— Ти не бачив тут м'ячика мого?

— Нате! — Яцько дістав з підніг і давав дівчинці.

— А ви тутешні, городські? — насмілився запитати.

— Тутешні, а тобі на що?

— То я хотів Вас розпитати де що, а то я здалеку, так не знаю усього.

Дівчина зацікавлена стояла і слухала Яцька.

— Я вже вчора шукав посади, та не знайшов.

— А сьогодня знову, — провадив далі Яцько, — не маю, та вже зі вчорашнього дня й не їв нічого. То може ви порадите мені що добре.

Дівчина хотіла щось сказати; але жіночий

рішучий голос окликнув її і припинив розмову.

Яцько встав і виходячи чув, як дорікала малій дівчині якась груба жіноча постать за те, що вона розмовляла з мужиком.

До самісінького вечора ходив Яцько по городу. Посади не було. Скрізь двері холодно зачинялися за ним.

Як і вчора, город тонув увесь у світлі електрики, шум і гомін стояли в повітрі. Яцько почував себе як в тумані. Байдужість до всього закутувала його все міцніше та міцніше. Йшов без мети, без бажання. Йшов лиш для того, щоб не стояти на місці.

— Знову в поле? — питав себе йдучи; але не знав чи тою дорогою йде. По якій годині опинився перед великою брамою, осяяною світлом. За брамою розістлався сад, хвилі музики линули звідтіля і в ріжних напрямках широкими стежками море людських голів рухалось і пливло тільки доріжками. Яцько підступив до брами.

— Ти куди лізеш, — окрикнув його суворий голос.

— Я?

— Та ти ж. Геть пішов звідсіль!

Яцько здивовано глянув на ту постать, що кричала на нього.

— Геть кажу, бидло, теж лізе.

— Не можна виходить? — і повернув од воріт.

Пішов по над рівчаком, що одгорожував сад. Почуття втоми гнітило його. Оглянувся навкруги. Нікого немає. Спустився в рівчак ближче до саду і сів знесилений голодом та втомою.

— І сьогодня нічого не знайшов. Так тяжко найти тут. — Але завтра ще може — потішав себе. — А потім можна вже й додому, коли не буде нічого . . . Такий нещасливий день. Хоч би на хліб, щоб попоїсти . . .

З саду виривалися пасма веселої музики, сміялися в повітрі і, як на глум, падали до Яцькових ніг в рівчак.

А Яцько, в півдрімоті думав про те, як завтра знайти зарібок на »шматок хоч хліба, щоб підкрепитись«.

Кордон.

Я стратив вже всяку надію на те, що прийде обіцяний »дядько«, щоби повести мене через кордон.

Кожного ранку я чув, що він прийде вночі. З початку я вірив сьому, але останні два дні більше удавав, що вірю, а сам поспішав до Дністра в такі місця, де скелі ховали мене від людського ока.

Краса Дністра, який так прудко несе каламутні свої хвилі від містечка Ж. крізь навислі грізні скелі, з початку чарувала мене й заспокоювала. Я навіть пробував робити ескізи олівцем у своїй нотатці. Хто зна, можливо, що вони як-раз і будуть матеріялом для будучої картини. Але скоро все остогидло. І краса Дністра й мої ескізи не захоплювали мене зовсім, та й надії не лишалось, що колись то вони мені придадуться. В голові невідступно ворушилася думка й настирливо питала: коли?

В грудях було почуття якоїсь гнітючої туги й власне не туги, а чогось важкого, що давило серце безнадійно-болючою згадкою про недавнє минуле.

Там, в минулому, в такому близькому і в той же час незворотному, все, що кликало до життя, окриляло надіями, а тепер навіть надіятись на прихід якогось »дядька« річ даремна.

Кипіння світовими проявами життя тиждень тому і мрії про »дядька« сьогодні — віддалення часу не аби-яке. А проте й тепер кожний вечір приносив мені щось подібне до надії.

»Можливо сьогодня »дядько« прийде і завтра знов одчиняться двері в широкий світ«. Десь глибоко в серці бреніла крадькома, ледві чутно надія.

Коли заходило сонце за горбок, що затуляв від мене містечко Ж—ць, я виглядав обережно, на всякий випадок, з-за своєї скелі, чи нічого нема поблизу підозрілого. Властиво я був глибоко переконаний, що підозрілого тут нічого не може бути, крім мене самого, й виглядав більше інстинктовно.

Навкруги й справді не було нікого. Тільки десь далеко-далеко було чути, як журно грає чабан на сопілці під акомпанімент кількох десятків калатал і дзвоників, причеплених до овечих ший. Він розстелює свою пісню широкою толокою аж до тої лощини, де ночує з своєю отарою. Там він зіб'є овець докупи, оточить кудлатими вартовими, розпалить огонь, ляже коло його горілиць і буде мріяти

про свою синьооку. Йому будуть усміхатись таємничо зорі, і він певне, розповість їм про те, що щастя, таки справжне щастя, чекає й його. Про се покищо знають тільки дві душі, що вирішили мовчати до часу. Так краще буде... Вони після Кузьми й Дем'яна звінчаються... А там...

Ех, купайся, чоловіче, в своїх мріях, се иноді помагає! І я колись мріяв дослужитись до чогось подібного й мені усміхались зорі, коли я оповідав їм про своє щастя. Вони навіть співали разом зо мною. А тепер?... Тепер я найбільше боюсь того, про що мріяв, і жду тільки темних сутінків вечора, щоб непомітно пройти містечком до свого помешкання. Властиво я міг би і в лощині заночувати. Може й мені б усміхнулися зорі, але надія зустрінути усмішку »дядюшки«, що чекає вже на мене, не дозволить мені зробити сього.

Ніби боячись спізнитись, я несвідомо поспішаю до свого огидного мешкання. Вулиці зовсім порожні. В густій темряві й тиші потонули хати, скирти соломи, хліви містечка, що широко розкинулось по-над Дністром, і тільки в ряди-годи раптом, як привид, встає моя тінь на стіні якогось хлівця або хати, від освітленого на протилежному боці віконця. В такі хвилі серце б'ється жвавіш, а руки несвідомо простягаються до боротьби.

Але се трапляється рідко. В селі не люблять довго палити світла: досить і дня, щоб зробити все, що треба. Найдовше, очевидно, сидять в тому домі, де я мешкаю. Я завжди знаходжу тут родину в повнім вечірнім зборі. На столі стоїть чадна лямпка, а кругом неї в ріжних позах до тринацяти душ жидівської родини. За ті дні я так звик до сієї ґрупи, що й тепер, коли я вже за сотні миль від неї, мені здається, що я бачу її круг стола й чую її жваву розмову.

З того, що говорилося, я часто помічав, що розмова йде про мене. Певно і їм надокучило бачити мою понуру постать у себе довше, ніж треба. Певне й вони чекали »дядюшки« з нетерпінням. Особливо помітив се я на четвертий день вечером. Тоді мене навіть довше продержали під дверима, ніж звичайно, а коли хазяйка відчинила нарешті двері, я помітив, що вона зітхала частіш і важче, ніж звичайно; не привітала мене, як завжди, лише підійшла до свого старого й почала щось говорити йому, поглядаючи на двері.

— Ну що? — запитав я, щоб вивести з ніякового становища себе й моїх господарів.

— Та, нічого, паничу, нічого, тільки . . .

— Тільки й сьогодня не прийшов, — перебив я слова старого, почуваючи, як образа глуму заливає моє лице. — Се вже, скажу я вам, мені зовсім не подобається й

мене дивує, що ви так легковажите сю справу.

— Ай, легковажите? Тихше, паничу, цсс! — і старий підняв палець, остерігаючи мене проти підвищення голосу.

— Що тихше? Я питаю вас: не було й сьогодня? Ні? Коли-ж нарешті буде?

— Ой, паничу, був, та не той!

З дальших слів старого Лейби з червоними плямами на обличчю, з закислими червоними очима й рудою, гострою борідкою, я довідався про досить сумну річ. Сьогодня над вечір заходив поліцейський чин і, як звичайно, допитувався, чи нема в його кого-небудь.

—Ну й що ж? — питаю я більш для форми, ніж щоб почути щось втішне. В таких випадках не ждати втішного.

— Та нічого, паничу. Се в нас буває часто. А тільки ви, на випадок не дай Боже там чого, в ночі, то слухайте мене й не суперечте. — І стараючись виправдатись за той можливий »випадок«, він почав оповідати, як то тяжко добувати таким ділом заробіток.

Йому видно й справді таки тяжко було сим ділом заробляти, про се свідчило все. А найгірше було те, що він не знав ніколи, з ким має діло. Хіба він певен був, що в ту як раз хвилину, коли сховатись не можна, не піде той, кому він служить, куди слід, і не видасть його? Звичайно, се він каже мені тільки для

прикладу; він теж трохи розуміється на людях і аби-кого не взяв би на свою шию. Але може трапитись иноді й йому таке падло. А позбавитись йому заробітку через якогось там? Гарне було б діло! Не з пальця ж йому висмоктувати для тих, що сидять у кутку. А їх восьмеро, найстаршому тільки одинацятий пішов. Он жінка вже стоїть на Божій дорозі. Після восьмого спадкоємця будучих бебехів вхопила простуду, чи просто знемоглась, і тепер кашель розриває їй груди на шматки.

Жінка й справді дихала на ладан. Цілі ночі вона заходилась від кашлю і страшенно стогнала від болю. На неї гримали й чоловік і стара, як світ, свекруха, і діти, але з того мало було користи.

Я все те знав без його оповідання і все бачив, але не я ж, справді, посланий полегчити всі ті кривди, що він несе на своїй шиї, і як би там не було, я рішучо вимагаю, щоб завтра або перевели мене або одвезли назад до міста, бо се вже річ неможлива.

— На мою думку, все вийшло через якісь непорядки на кордоні. Той »дядюшка« дуже акуратний і без причини не може не виїхати. Завтра вже напевне виїде, — закінчив свою заспокоюючу розмову Лейба й звернувся на своїй мові до родини.

Мене чекала постіль на лаві. Ох, як зненавидів я сю »пухову постіль!« Скільки мук

витерпів я за сі ночі від неї! І знову мушу лягати; знову мушу готуватись до оборони від блощиць, які здається з усього світа злізлися сюди навмисне, щоб висмоктати з мене кров. Знаю вже наперед, що ні одної хвилини не буду мати спокою. Чорною хмарою насунуть вони як тільки загашу світло... Засвітити? Але ж в кімнаті крім мене спить ще десять душ. Чи ж можна їх турбувати, та й, чи дозволять вони мені се зробити? Мушу терпіти; мушу слухати той противний задушливий кашель, що безперестанно виривається з грудей сухітниці, мушу пити отруйне повітря, перекладатись з боку на бік в безсиллі заснути і чекати, як найдорожчого щастя, ранку, щоб знову чуть-світ піти кудись на берег Дністра, де жде нудне чекання вечора, а за ним безсонної, або повної кошмарних привидів ночі.

Ні, се вже занадто! Далі терпіти годі! Чим властиво краще се все за те, що чекає мене після суду? Тюрма? Кріпость? Але ж там не гірше, ніж тут.

Ранком я вийшов пізніше, ніж звичайно. Сонце припікало вже досить для того, щоб викликати на берег Дністра гурти дітей і дорослих.

Я пішов просто на берег, в саму гущу людей. Хай буде, що буде, а ховатись далі десь в проваллях та між скелями я не маю охоти. Та й

що властиво може бути гіршого, ніж єсть? Спробують узяти? Але се вже не так і просто. Я маю навіть паспорта. Правда в йому я виставлений досить вже літнім, з блакитними очима й русявим волоссям, тоді, як я маю навпаки менше літ, чорні очі і таке ж волосся. Але ж доказати, що я старший, не так то трудно. От що до волосся трохи гірше може бути. А про те й се не важно. В усякому разі все залежатиме не від того, як в мойому паспорті написано, а від того, як написано там десь у того, хто мене буде чіпати.

На березі майже ніхто не звернув на мене уваги. На якусь годину я злився з иншими, купався, бовтався, плавав на глибині й почував себе так само людиною, як і ті, що були навкруги мене. За сі чотирі дні я перший раз відчув себе таким.

Дністрові хвилі, до гостроти холодні, освіжили мене й я почував себе бадьорим. Але все ж довго я не міг тут лишатись.

Йти до свого постійного місця денного перебування, де я провів чотирі дні, мені не хотілось. Певности в тому, що я можу ходити цілком безпечно, не було в мені, але я старався заспокоїти себе й заговорив з сусідом.

Сусід сидів поруч зо мною й очевидно тільки й ждав сього.

З многослівя його я довідався, що в містечку тепер багато людей не тутешніх, таких,

як я. Всі вони, як і я, певно поприїздили на ярмарок, до Хотина, що он там, на тім боці Дністра. А тут тільки мешкають. Щоб не заводити далі розмови, я, задовольнивши сяк-так цікавість свого випадкового сусіди, пішов улицею Ж. в напрямку до свого мешкання.

Назустріч мені траплялись люди, й хоч рідко, але все ж таки звертали на мене більшу увагу, ніж я того хотів. І в середині серця, при кожній пильній увазі здіймалася невідома турбота, котра примушувала мої очі дивитись зовсім у инший бік, ніж треба. Взагалі я тепер найменше бажав зустрічів з людьми.

*

І при всьому небажанню я зустрів людину, котра ще й тепер стоїть передо мною живим спомином і відгукується в моїй істоті чимсь тремтячим, оповитим сумом.

Я йшов до помешкання Лейби, ішов без жадних надій. Але в сінях перепинив мене Лейба і, піднявши палець до свого рота, подав мені знак спинитись і вислухати його. В моїй уяві змалювалась постать усатого поліцая, який певне знову навідався до мого обережного господаря, щоб переконатись, чи нема в нього кого чужого. І разом з сим у мене з'явилось якесь підозріння й до самого Лейби, до його поводження зо мною. Картини випадків, коли переводчики віддавали до рук

поліції своїх клієнтів, одна за другою вставали передо мною. Мені здалось в ту мить, що він і не чекає ніякого »дядюшки«, а просто хоче мене дорожче продати. То дарма, що товариші атестували його, як надійну людину. Найгірші провокатори й зрадники виходять з бувших надійних.

Мій настрій, піднятий холодними хвилями Дністра, впав до безнадійности.

Се певне помітив і Лейба.

— Ви не турбуйтесь, я хотів тільки сказати, що ви будете вже не самі.

— Як то? Я не розумію вас.

— Бачите, я маю звістку, що вже сьогодня виїдете.

— Ну ?!

— Ну, то я тільки хотів попередити вас, що з вами поїде ще одна людина. Вона вже у нас.

І він, запрохуючи рукою, одчинив двері до кімнати.

Я нерішуче переступив поріг і побачив коло стола жіночу постать.

— Сей пан теж такий, — сказав Лейба, ніби знайомлючи мене з нею.

Я ввічливо, мовчки вклонився й почув на собі гострий погляд чорних очей, що виглядали з-за серпанка.

Лейба, почуваючи очевидно, що його обов'язки виконані, вийшов навшпиньках з хати. Запанувала тиша. Я з ніяковістю хо-

див з кутка в куток. Моя неждана товаришка, очевидно, почувала себе так само ніяково й зрідка стиснено зітхала.

По якімсь часі вона відкрила лице й зітхнула повними грудьми. Мовчання ставило мене все більше в ніякове положення і я придумував з чого б почати розмову. З кількох кинутих крадькома поглядів я більш-менш розглянув мою нову знайому.

Се була молода людина, з досить приємним, навіть вродливим обличчям, і чорними, як терен, повними енерґії очима, які десь глибоко-глибоко таїли в собі щось схоже на усмішку, котра сховалась там, не встигши розквітнути на устах.

Я не знавець прикмет, якими можна встановити літа людини, але міг би сказати, що моїй знайомій на вигляд було не більше двацяти років.

Не дивлячись на те, що її обличчя надавало певности, я все ж таки почував якесь незадоволення сею зустріччю. Як не відганяв я від себе думок, а все ж таки почував, що можливо в сій зустрічі криється несподіване для мене нещастя, яке зводилось нарешті до того, що мій перехід через кордон замінить більш сувора дійсність.

В инший час я сміявся б з себе, але тепер, коли мої нерви були напружені, як струни, моє незадоволення було явищем настільки

натуральним, що я не можу за нього й тепер осудити себе.

Очевидно, кілька моїх поглядів, кинутих в її бік, сказали їй про се краще, ніж я хотів сказати.

— Що ви так підозріло дивитесь на мене? — зашарівшись, заговорила вона тремтячим контр-альто. Її голос свідчив, що вона хвилюється і в той же час напружує сили, щоб сього не виявити. Її слова були настільки несподіваними для мене, що я в замішанні не міг дати ніякої відповіді й тільки відчув, як огнем спалахнули мої щоки.

— Думаєте, що непевна?

— А ви, як гадаєте? — сказав я замісць якогось виправдування.

— Се ж про що гадаю? Про те, чи певна я, чи ні? — запитала вона з усмішкою, піднявши здивовано ледві зрослі чорні брови.

— Ні, не про те, а . . .ну, я можу теж поставити вам таке саме питання й про себе.

— О, ні, до сього, здається, я не дала жадного приводу. А от ви дивитесь на мене щось дуже підозрілим оком.

По короткій розмові ніяковість трохи стерлась з обох боків і я довідався, що моя нова знайома мусить за яку б не було ціну перебратись через кордон і то як найшвидче. Перший пункт, де вона спиниться за кордоном, був той, куди і я мандрував.

Хто вона, я не питав, не питав так само й за причину, що привела її сюди, але я вже вірив, що передо мною людина певна. Крім того, розмовляючи, я знайшов у неї ще одну надзвичайно цінну рису. Так, наприклад, вона була у всьому, що робить, певна, і вірила свято в те, що перейти нам через кордон пощастить як найкраще. З певних джерел вона знала, що цими днями відбувалася на кордоні ревізія, яка тільки вчора закінчилася.

— А після ревізії дуже легко переходити кордон, розумієте?

Правду кажучи, сього я не дуже розумів, але чого на протязі чотирьох днів не з'являвся мій »дядюшка«, — се я, нарешті, зрозумів.

— То ви надієтесь, що нам сьогодня пощастить навіть рушити звідціля? — здивувався і я вже тепер.

Так, вона була певна в тому. Як тільки зайде сонце, ми підемо назустріч дядькові, а поки-що вона пропонує мені, звичайно, коли я маю охоту, пройтись, щоб не сидіти в тухлій халупі.

На мої слова, що ходити тепер не зовсім безпечно, що нас можуть помітити, можуть за нами стежити, вона засміялася голосно й її сміх, як разок намиста, дрібно розсипався навкруги й відбився искрами полум'я на моїм лиці.

— Я, властиво, нічого не маю, тільки . . .

— Ну, то й ходімо. Не думаєте ж ви справді, що сидіти в якогось Лейби безпечніше, ніж бути на вулиці?

Ми попростували до Дністра.

Сонце стояло нижче півдня, берег уявляв якусь живу істоту, що ворушилася тисячу напів одітих і роздягнених людей.

Я все ж таки обережно порадив триматись далі від гурту.

— Одначе, ви не з хоробрих, видно, — кинула вона на мою пересторогу. — А я гадаю, що саме в тій гущі й безпечно бути таким небезпечним, як ви.

— А чому ж не ви? — запитав я її.

— Я? Я не рахую, бачите, себе такою, що за мною слідкують на кожному кроці . . . А про те, се дурниці . . . Хочете поїхати човном?

І не ждучи моєї відповіді, вона взяла мене під руку, поспішаючи до маленької кладочки, де стояло кілька човнів.

— А ну, дядьку, даси нам човна? — запитала вона весело.

Дядько, що сидів на кладці і бовтався в воді босими ногами, зачувши сі слова, встав поватом, подивився уважно на нас і, поправляючи картуза, що зовсім зліз йому на очі, промовив байдуже:

— А ви ж, як хочете?

— Як звичайно, покатаємось скільки там треба — відповіла вона. — Тільки ми поїдемо

самі, без лодочника, правда ж? Ти ж так хотів.

Останні слова вона кинула вже не дядькові, а мені, й кинула так просто, ніби вже давно вирішено се між нами й вона хоче тільки перед дядьком показати, що власне се постанова спільна. Мене здивували її слова, особливо се »ти«. Не знаючи, як себе поводити, я кивнув головою, щось подібне до згоди.

— Ну от! Так скільки ж, дядьку, візьмете за годину?

Хоч дядько не давав ще згоди на те, щоб ми їхали без лодочника самі, але вона рахувала се вже скінченим і тільки, коли він запитав хто ми такі, вона, здивовано здвигуючи плечима, спинила на йому очі і з усмішкою звернулась до мене:

— Чуєш, він ще й досі не знає хто ми!

Я не знав, чому вона властиво так дивується щиро, але бачив, що дядюшка почував себе так само ніяково, як і я.

— Се, дядьку, дивно, а про те ви не турбуйтесь, вашого човна нам не треба, цілим повернемо.

— Та воно, бачите, яка там порча, або що, — мнявся лодочник, переступаючи з ноги на ногу.

— А, яка там порча? Яка порча? Що ми вугілля ним будемо перевозити, чи що? Покатаємось годину, другу, та й годі.

Скінчили ми на тому, що я дав завдаток за можливу »порчу« човна.

Жартуючи й називаючи мене на »ти«, вона, нарешті, легко скочила в човен і ми відплили на середину Дністра. Течія весело підхопила нашого човна й понесла вниз, за водою.

— А ви мені пробачте, — звернулася до мене по якійсь хвилі моя знайома, — за мою фамілярність. Се я для конспірації так вас називала.

— Розумію, хоч я не мав би нічого, щоб ви додержували її на далі цієї конспірації, — сказав я, беручи весла в руки.

— О, ні, се не потрібно, так само, як і весла брати в руки, коли вода і без того несе човен.

Вона сиділа проти мене, коло керми, і весь час з її лиця не сходила весела усмішка. Своєю веселістю вона примусила й мене забути про справжнє становище, і я захопився й сам її дратуючою веселістю настільки, що навіть не звертав уваги на те, куди ми пливемо, і чи далеко занесли нас бистрі Дністрові води.

Серце, ніби після тяжкого гнітючого каменя, який що-йно зняли, широко билося в грудях і ростило квітки втіхи.

— А чи не пора б нам і пристати десь до берега, щоб не заїхати занадто далеко, —

вивела вона мене з задуми. — Он наприклад, до тих скель, що звисли так гарно над водою. Хочете?

— Добре! Охоче... Навіть до тих скель особливо хотів би.

— Чому?

— Бо вони мені добре знайомі. Я тут чотирі дні пересиджував свою неволю.

— То ви, бідненький, так далеко ховались від непевних елементів? Ой, який же ви обережний!

— Не у всьому.

— А де треба? Правда? Що ж, се похвально. Тепер холодно-розсудливих людей мало.

В її словах я міг все чути, крім похвали, а найбільше чув бажання з'іронізувати мою боязливість.

— Не думайте одначе, що я й справді такий боягуз і ховався з боязні. Се місце мені подобалось, подобалось своєю красою.

— А ви можете й красою захоплюватись?

— Так, я люблю природу й завжди почуваю серед неї себе легко.

— Тільки природу? Мертву природу?

Вона очевидно хотіла довідатись, як я відношусь до иншої краси, ну, хоч би до тої, що зараз говорила зо мною, але в сей час човен вперся в беріг, і я, стративши рівновагу, замісць відповіді мимоволі низько вклонився сій красі.

Хутко вискочивши на пісок, я притяг човна, що за сей момент відбився від берега, й простяг руку моїй знайомій.

З легкістю вискочила вона і випростувала струнку високу постать, не пускаючи моєї руки.

Мені здалося, що вона навмисне тримала свою руку в моїй довше, ніж треба. Зрештою про се свідчили й її очі, повні стриманого сміху, й високі груди, що здіймаючись, торкали мене й будили якусь млосність в тілі.

— Ну от і в безпечности від ворога, — сказала вона, сідаючи на камінь і випростовуючи з під серпанка довгу, чорну косу.

— Ви думаєте, що в безпечности? — запитав я, дивлячись їй в очі.

— А то чому ж? Не ви ж будете моїм ворогом? Такий ворог не страшний.

— Ви певні?

— О, в сьому я певна, як в тому, що ви не прив'язали човна й нам доведеться дорого платити за його.

Човен і справді був не прив'язаний. Іще хвилька — й його не можна було-б піймати, але я поспішав кинутись і вхопив у воді кінець ланцюжка.

— От і даремна ваша певність, — сказав я, прив'язуючи човна, й потім сідаючи поруч з нею.

Я, здається, сів занадто близько, так

близько, що край її коси, перекинутої через плече, торкався моєї руки й лоскотав її. Очевидно, се помічала й вона. Приймаючи косу, вона сміючись, залоскотала нею моє лице й положила свою руку на мою.

Можливо, що се було зроблено несвідомо, так само, як несвідомо я взяв ту руку й стиснув її, притягаючи до себе всю постать.

Вона глянула на мене очима, повними здивовання.

— Не треба, залишіть, залишіть! — одтягала вона свою руку, напіраючись в той час на мене грудьми.

Але залишати було пізно. Як у тумані відчув я повні її груди коло своїх і дивлячись в її глибокі, повні жахливого зацікавлення очі, запитав знервованим голосом:

— Хто ви, скажіть!

І не встигла вона дати якусь одповідь, як мої губи вже пили той сміх, ту радість, що ввесь час не сходили з її лиця.

— Залишіть! — виривалось у неї з грудей перевите жахом слово й разом з тим вона вирвала свою руку з моєї, хутко одсовуючись од мене далі.

Полум'я сорому заповнило мої груди. І я багато дав би, аби вернути все те, що було зроблено мною так негарно, навіть так нахабно. В своє виправдування я почав щось говорити, навіть старався надати своєму го-

лосові жартівливого тону, але вона, закривши лице руками, сиділа і мовчала, важко дишучи.

— Ну так! — сказала вона після довгої мовчанки.

Я замовк і в сотий раз розглядав парост бука, що пробив ґранітну скелю і розіслав свої кучері над нами. Мені властиво, сей парост давно був відомий, але ще ніколи я не був таким уважним, таким зацікавленим тою неймовірною силою, що кермувала ним під час його каторжної роботи.

— Ну, що ж — поїдемо? — звернулася вона до мене з тою байдужістю, яку люде надають своїм словам, щоб загладити щось непоправимо неприємне.

В човні й вона й я почували себе якось вільніше. Кидаючи на неї крадькома погляди, я помітив, що вона ввесь час стежила за тим, з якою неймовірною силою я налягаю на весла в боротьбі з противною течією Дністра.

Піт заливав мені очі, але, не спиняючись ні на хвилю, я бив веслами по воді. Треба було встигнути до заходу сонця, яке стояло вже над кряжем, припливти до містечка.

— Чому ви не скинете піджака? — звернулася нарешті вона до мене. — Спека ж, — додала вона, ніби виправдуючись за попередні свої слова.

— Коли дозволите, панно...

— Коли дозволите? Дивно! Ви питаєте дозволу? Ха! Ну дозволяю... А відкіля ви знаєте, що я панна?

— Так мені здається. А може й помиляюсь.

— Може. Може й помиляєтесь. Се вам личить.

— Що личить? — спитав я, глянувши на її знову веселе й повне глумливої усмішки лице, яке дратувало й лоскотало мої нерви.

— Личить помилятись і навіть не визнавати своїх помилок.

— Я постараюсь виправити їх... А те буде... на спомин про скелі...

Вона почервоніла й спустила рясні вії.

— А все таки ви мені не скажете, хто ви? — запитав я її, гребучи до берега, де вже стояв і чекав нас лодочник.

— Не знаю. Може й скажу.

Човен наш тихо пристав до берега.

— Ти все заплатив? — звернулася вона до мене в присутности властителя човна й кладучи притиск ніби навмисне на слово »ти«.

— Кому? — вирвалося у мене, певне тому, що вона дуже добре бачила, як я розплатився.

— Кому? Мені! — сказала вона тихше, коли ми відійшли далі від лодочника.

Я подивився на її осяяне заходячим сонцем, повне золотого сміху лице й почув, що серце в грудях творило якусь неймовірну роботу.

а думки молили когось невідомого, щоб сьогодня не з'являвсь »дядюшка«, котрий мусів переводити нас через кордон.

*

В сінях зустрів нас старий Лейба і з сіяючою усмішкою сказав, що сьогодня, як трохи смеркне, можна буде рушати в дорогу. Його слова, так давно ждані, не зробили на мене в той час відповідного враження, але моя знайома була дуже з тої звістки задоволена.

Взявшись під руки, для більшої »конспірації«, ми пішли через містечко в степ тою дорогою, що вела до волі, до широкого світу. Господарь помешкання пішов значно раніш, щоб зустрінути нас разом з »дядюшкою« за містком у полі.

Вже вечірня темрява вкривала землю, коли ми вийшли за містечко. В повітрі, повнім надзвичайної липневої музики міліярдів невідомих співаків, прорізувалась голосно сопілка чабана, що гнав на нічліг своїх овець. Він сьогодня якось то особливо ніжно грав, навіть дзвоники й калатала ніжніше акомпаніювали йому, а зорі вже ждали його оповідання про будуче справжнє щастя.

Ми йшли мовчки, в задумі, але, принаймні, моє серце відчувало кожний рух її руки, що так близько була коло його і теж творило якусь казку про щастя.

З такого становища вивів нас кашель, що почувся з за високого містка. То подавав сіґнал Лейба.

За містком, геть далеко в лощині, чорніла якась невиразна ґрупа.

Підійшовши ближче, ми побачили бричку, запряжену парою коней, і двох людей. То були Лейба й »дядюшка«, які стриманим голосом запросили нас сідати.

*

Ми вже з пів години їдемо вузьким шляхом крізь порослі високою пашнею ниви. В повітрі тиша. Тільки наша бричка одноманітним цокотом порушує її, та иноді вітрець підбіжить крадькома й залоскотить колоски високого жита. Вони стрепенуться, заметушаться, зітхнуть з просоння повними грудьми і знову затихнуть у казковій дрімоті, вагітні зерном, повні задоволення.

Моя знайома, чи повна мрій про своє справжнє, тільки їй одній відоме щастя, чи заслухавшись у нічну тишу, чи думаючи про таємничу будуччину, непомітно схилила голову до мого плеча, та так і застигла. »Дядюшка« стиха вйокав на коней і щось все говорив до себе. Може й він розповідав комусь про щастя — не знаю.

Я ловив, чи краще сказати, хотів вловити кінець тої нитки, що послужить початком

якоїсь казки, й тихо стискав руку моїй знайомій.

Виразу її лиця я не міг бачити. Та й по що бачити? Не вираз лиця важний, важно те, що каже в такі хвилини серце. Важно стежити за тим, коли слід припинити його. На сей раз, правда, його припинив »дядюшка«. Кашлянувши, він спинив коней і обернувся до нас своїм сірим невиразним обличчям.

— А що там? — запитав я затриманим голосом.

— Та видите, таке діло, що тут вам треба встати.

— Як то встати? — підвела голову й запитала моя знайома.

— Та так, встати для собственого безпокойства, бо тут вже скоро границя й можуть накрити під тим ліском.

»Дядюшка« вказав батогом на чорну пляму, що нагадувала тінь від хмарки.

— Так, там завжди товчуться об'їздчики й можуть нас злапати.

— Ну, як же бути? Як же ми без вас підемо? — запитав я, збіраючись злізати.

— А я об'їду поза тим ліском і буду вас чекати на дорозі, а ви йдіть просто через пашню. Я буду прислухатись до шелесту й кашляну, а то, видите, можуть накрити.

Проти доводів »дядюшки« не було чого сперечатись.

Ми злізли.

— Так, оттак просто, навпростець аж до шляху, — порадив він ще раз і тихо поїхав.

Ми опинились серед степів нам незнайомих, як два човни, кинуті серед широкого моря на ласку Провидіння. Непевність в тому, наскільки була щира рада »дядюшки« невідступно лізла в голову.

Очевидно щось подібне почувала й моя знайома. Вона притислася своєю рукою до моєї. Йдучи густою, високою пашнею з високим колоссям, що било нас в лице і руки, я не міг не відчути, як тремтить моя знайома.

— Ви боїтесь? — спитав я пошепки її.

— Ні, мовчіть! — і ще ближче притиснулася до мене.

Я не міг допустити, щоби справді вона боялася дуже. День знайомства з нею переконав мене в противному, але не міг знайти причини її тремтіння. І в той же час мені зробилось невимовно шкода її, як якоїсь рідної, близької істоти.

— Нічого, — почав я заспокоювати її, — ось скоро вже будемо на тім боці.

— Та мовчіть, я не боюсь! — перебила вона мене, затуляючи мій рот своєю рукою, сиплючи разом з тим вогонь жаги в моє серце та затуманюючи мій мозок . . .

Але в сю хвилину сталося щось надзвичайне.

Я смутно пригадую, як ми непомітно в темряві натрапили й скочили в досить глибокий яр, і як раптом з під наших ніг випорхнуло щось невиразне величиною й формою. Чи то був заяць, чи нічний птах, — не знаю...

Але слідком за сим розлігся, пронизуючи нічну тишу, нестриманий голос жаху, відчаю, заклику до помочи. Він вирвався з грудей моєї знайомої. Я не знаю, як се трапилось. Не знаю, яка сила кермувала всіми моїми рухами, моїм почуттям. Звір самоохорони несвідомо й нестримно оволодів всею моєю істотою і в ту ж мить мої руки стиснули шию знайомої. Я смутно відчував, як вона тремтючи впала на землю, тягнучи мене за собою, смутно чув, як недалеко пронісся людський свист і тупіт копячих ніг, смутно відчував, як одна рука моя вперлась в її дівочі груди, а друга затулила їй рота. Що виразно пригадую, се те, що давлючи на її груди, я ввесь час чомусь думав про ту стеблину, яка в боротьбі за життя пробила ґранітну скелю, се там, в тому місці, де ми провели кілька годин сьогодня.

Чи говорив я в той час щось до неї, — не знаю. Але мені здавалось, що крик мій: »мовчіть, не смійте кричать« — заповняв повітря і розлягався на весь світ.

Коли я пустив її, вона лежала нерухомо. Навкруги дзвеніла тиша і з неї ще вираз-

ніше виривався глухий стук мого серця. Голова моя горіла й привид страшного, що сталось так несподівано, так випадково, скажено реготав у моїй істоті.

— Ні! Ні! — стукало в голові, сього не може бути!

Я нахилився до неї, щоб впевнитись, що сього не може бути, і взяв її за руки.

Руки були сухі й холодні.

Я пригадаю тепер, що в ту ж мить я постановив собі далі не йти без неї.

— Мусиш з нею, тільки з нею! — шептав я підводячи її голову і притуляючи до її лиця своє. Її голова хиталася безпомічно з одного боку в другий. Почуття відчаю, жаху й жалю, якогось невимовно тяжкого жалю, що спазмами здавлює горло й витискує з очей сльози, заповнило мої груди і я, тремтючи, притиснув її безсильну голову до своїх грудей.

Я схилився до її лиця й говорив. Що я говорив, — не знаю . . .

— Не треба, пустіть! — почулось ледве чутне тихе благання, придавлене чимсь важким з її грудей.

Вона поривалась встати.

Я підвів її, й підтримуючи, поміг вийти на рівне місце.

— Я сама . . . Лишіть мене! . . . Не торкайтесь! Я можу сама . . .

Я лишив її і тихо йшов на такому від-

даленню, щоб не торкнутись її. Мої груди нили, все тіло тремтіло, думки плутались в якомусь тумані огиди до себе, до того, що лишилося там — зо мною.

»Дядько« стиха кахикав і кресав огонь. Він нас ждав вже давно; думав навіть, що ми заблудили, й турбувався, бо скоро вже має зійти місяць і треба поспішати.

На сході й справді вже білів край неба і стояв сяйвом стовп, вказуючи, де саме має зійти місяць.

До села, що стоїть над Збручем, ми доїхали мовчки, й мовчки переждали час, поки дядько заїхав кудись, щоб прислати нам двох переводчиків. Почувалась байдужість до того, що діється навкруги, і до себе і до свого недалекого берега і до місяця, що вже виплив з-за гори і освітив зелені луки, що простяглися понад Збручем. Навіть наближення людей не збудило трівоги. То були наші переводчики, два дебелих парубки.

Вони провели нас коноплями до ріки й звеліли роздягатись. Ріку мусимо переходити вбрід і в одежі сього зробити не можна. Парубки роздяглися механічно й скоро.

— Одверніться геть! — кинула знайома на мою адресу .

Я не дивився на неї — се вона бачила і тим гостріше я відчув почуття чогось образливого до мене в її словах.

Нехай! Я приймаю.

Коли вже були ми серед ріки, моя знайома спіткнулась, натрапивши очевидно на камінець, яких так багато на дні Збруча. Я інстинктивно простяг руку, щоби підтримати її й торкнувся її оголеної руки, що висовувалась з короткого рукавчика.

Миттю вона смикнула рукою, відриваючи її від мене, і з її грудей вирвались слова, повні огиди.

— Ай, залишіть же, нарешті!

Я приймаю й се. Я, властиво, хотів тільки помогти їй, щоб не впала вона під натиском бистрої течії Збручу.

На другому березі нас прийняли в свої обійми густі кущі лози й заховали від ока москаля, що з просоння спішив від свого посту до того місця, де ми ввійшли у воду.

— Спізнився! — вирвалось у одного з парубків.

Москаль певне й сам се бачив і, постоявши хвилину над водою, повернув знову до своєї будки.

В кущах ми одяглись і вийшли на широкі луки.

Я, знесилений усім пережитим, упав на траву й почув, як щось гаряче підступило до горла й не вміщаючись там, бризнуло з очей, заволікаючи туманом місяць, що мрійно дивився з тої країни, яка взяла кращі роки

мого життя. Моя знайома сиділа оддалік і задумливо дивилась кудись в далину, за ті горі, що клали тіни на Збруч.

Її лице, освітлене місяцем, дихало тихим спокоєм . . .

Спочивши, ми пішли в село. Там нас вже чекав візник. Але моя знайома зо мною не поїхала. У неї, очевидно, виникла потреба їхати на иншу станцію. Вона взяла собі другого візника з того ж двору.

Збіраючись сідати на воза, я в нерішучости зняв капелюха і вклонився їй, не ждучи від неї жадної відповіді.

Вона з початку не відповіла, хоч і бачила мій поклін; але за хвилину, після видимої боротьби з собою, поспішно підійшла близько до мене, міцно взяла обома руками мої руки і, зітхнувши, поцілувала мене довгим, глибоким поцілунком.

Від неї я не почув в пояснення сього — ні слова.

Коли очутившись за якусь хвилю, я зробив рух до неї, — вона вже виїзджала за ворота. Я помітив, що вона нахилилась до візника і щось йому казала, а той »вйокав« на коней і сіпав віжками, ніби намагаючись втікти від чогось страшного, як найскорше.

VIII

На переломі

Перед трібуналом.

I.

Зустрічаю я їх досить часто.

Мати, здається, ставиться до мене з маленьким упередженням, а дванадцятилітна Люся і тринадцятилітна Клава просто закохані в мене.

Можливо, що для матері я тільки педагог, з яким можна говорити про нові методи виховання; але Люся серіозно мріє про нашу спільну акцію проти ворогів всього н а ш о г о.

А вороги? . . .

Ах, їх так багато круг нас; і — пауки, і москалі, і поляки і дід мороз і »поганий большевик Борька« . . .

От тільки те шкодить, що я такий дорослий, а слухаю про що оповідає Клава.

— Не слухай Клаву, що говорить тобі ріжні нісенітниці. Ти справді думаєш, що Боря піде до червоної армії і зарубає всіх Українців! . . . Не вірь сьому. Клава те каже тільки для того, щоб налякати тебе і щоб вночі самій заснути перш за мене . . . Не слухай її. Вона тільки на рік старша за мене . . .

Клава трохи инакше любить.

Вона знає який шлях найближчий до цілі.

— Як не підеш ти зімною, — каже вона мені, тупаючи ніжкою й суворо здвигуючи брівки, — то ми і тебе поставимо перед трібуналом і . . . зарубаємо . . . Може ще раз я і визволю тебе . . . але тільки тому, що і я там буду . . . Не слухай Люсю. Вона тільки й знає що українці, українці . . . А я ще краще за неї можу співати »Ще не вмерла Україна«, хоч я і большевичка . . .

II.

Все частіш та частіш просижую я з матіррю довгі часи і слухаю здебільшого про нові методи виховання . . .

— Вони обидві такі далекі від того, що було . . . Мені жахно дивитись на ворожнечу дитячих душ, — каже вона тремтячим голосом . . . — Можливо ви і могли б примирити їх . . .

Я думаю про ріжні випадки примирення двох світоглядів і радію, що вони трапляються . . .

І Люся і Клава сестри і як пелюстки ніжної квітки зворушують мою душу . . .

Часом підходить до мене Люся і розповідає про траґедію, яку пережила вона: . . . Боря і Клава таки поставили її перед трібуналом . . . І Люся ходить з замотаною рукою.

Але все ж не кидає вона надії, що ми виступимо разом проти ворогів всього н а ш о г о.

Клава підстерігає момент, коли одходить од мене Люся.

Підбігає крадькома і, обнімаючи мене своїми рожевими ручками, нашіптує, що коли й поставлять мене перед трібуналом, то вона визволить мене бо . . . любить і Люсю . . .

10. квітня 1920.

ЗМІСТ

Стор.

I. Улиця міста

Варта 5
Перли 7
Квітки 11
Артист 14

II. Сучасне

Вечірнє 19
Дізгармонія 21
Гармонія 23

III. De amore

De amore 27
Під чорною киреєю 30
Я не прийду до тебе рано 36
Лілеї 40

IV. Епізоди

Серце прагне 57
Дві доби 61
Вірність 65

V. Епільоґ

Осінь 71

VI. „Без волі“

За ґратами 79
Осіннім ранком 82
Етапня 86

Стор.
Під новий рік 90
Під Свято 98

VII. З книги минулого

У Світ 109
Кордон 127

VIII. На переломі

Перед трібуналом 159

29.VI.1959
Z.Z.

LU
S6219nov

583177

Siry, Yury
Новелі.
v.1
[Transliterated: Novelі.]

UNIVERSITY OF TORONTO
LIBRARY

DO NOT
REMOVE
THE
CARD
FROM
THIS
POCKET